મોન્તેસોરી પધ્ધતિને અનુસાર આ દેશમાં શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ?

કર્તા મી૦ શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા, બી. એ.

કીંમત આઠ આના.

મુંબઈ. ૧૯૧૫.

શ્રી [illegible] મા૦ [illegible] માલિકે
નં. [illegible] રોડ, તેમાં છાપ્યું છે તથા કર્તાએ
[illegible] પ્રગટ કર્યું છે.

મોન્તેસોરી પધ્ધતિને અનુસાર આ દેશમાં શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ?

---:o:---

કર્તા મી૦ શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા, બી. એ.

મુંબઈ. ૧૯૧૫:

ધી ઓબ્ઝ પ્રીન્ટીંગ વર્કસમાં મી. મેહેરજીભાઈ પાલનજી માદને
નં. ૧૦૩, ફ્રીયર રોડ, કોટમાં છાપ્યું છે તથા કર્તાએ
પોતે ગીરગામ બેક રોડ ઉપરથી પ્રગટ કર્યું છે.

"અર્પણ પત્રિકા."

સ્રગ્ધરાવૃત્ત.

કાલિંદીનામ વૈરિ સહજ નિયમમાં જહ્નુ કન્યા સ્વરૂપે
કૃષ્ણે જેશ્યામરૂપે જનસમિતિમહિં સિદ્ધ કાર્યો સુસત્ત્વે
કીધાં તે દૈવી–શ્યામા અચલિત યમુના પાતિવ્રત્યે સુહાવો;
ગંગાસારૂપ્ય ન્હૈંતે સતત જગતમાં ભાગ્ય સૌભાગ્યશોભો

પૂજ્ય અ. સૌ. બાઇશ્રી.

સંસાર વ્યવહારમાં, ગૃહિણી ઉપરાંત ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સમાન કાર્ય-પરાયણ બની, વિદ્યારૂપી ભૂષણ શિવાય સર્વે મોહજાલમાં દૂષણની દષ્ટિવડે, સકલ સત્કાર્યો કરવાની આશા–પૂર્ણ ઉત્કંઠા ધારણ કરી, પતિને પ્રભુ તુલ્ય માનનારાં, વિદ્યોત્તેજક, જ્ઞાન–સંભાર–ભારક અને સ્વધર્મનિષ્ઠ બનેલાં, દયા–દાન, નીતિ–જ્ઞાન, સુજ્ઞતા–સુબોધિતા–સુશીલતા વગેરે ઉચ્ચ કોટિના સદ્ગુણોનો અમૂલ્ય અલંકાર ધારણ કરીને, સાધ્વી સ્ત્રી રત્નોમાં અગ્રગણ્ય તરીકે રહીને, કામ કરવા સતત ઉત્સુક રહેતાં, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાના ગૌરવની યોગ્ય પ્રતીતિવડે સત્કાર કરનારાં, અખંડ સૌભાગ્યવતાં બાઇશ્રી યમુનાબાઇને આ લઘુ પુસ્તક તેમની અને શેઠ સહેબ શ્રી ખીમજીભાઇ આસરવીરજીની સમાનઅનુજ્ઞાથી અર્પણ કરી ઉપકૃત બનું છું.

લી૦ આ. શે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

આદર્શરૂપી શિશુ પ્રતિમા.

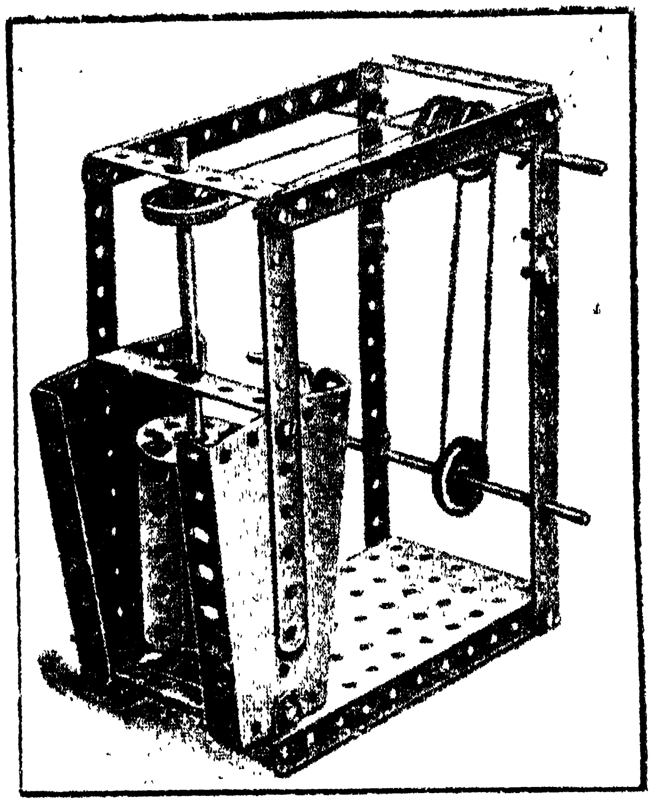
(ઉપજાતિ વૃત્ત.)

ર ણાંગણે કે ગૃહ આંગણે જે.
"ણ" કાર ભાવે શિશુ શિક્ષણે તે;
છો ટી કલાથી બહુ હુન્નરોથી,
ડ રે નહિ જે પ્રગતિ પરાથી. ૧.
દા ની બને તે વિધિને વિલાસે.
સ દા સુખી તે ગૃહની દિશાએ;
ક્ષે ત્રે થયેલાં પ્રકૃતિ સ્વકર્મો.
મ થી મથીને પ્રકૃતિ નિપુણો. ૨.
જી તી સ્વભાવેજ કલા નિધિયો.
આ શા વધારો, પ્રતિભા વધારો;
સ તેજ રાખો, વળી શાંતિ ધારો,
ર માડતાં રમ્ય પદાર્થ ભારો. ૩.

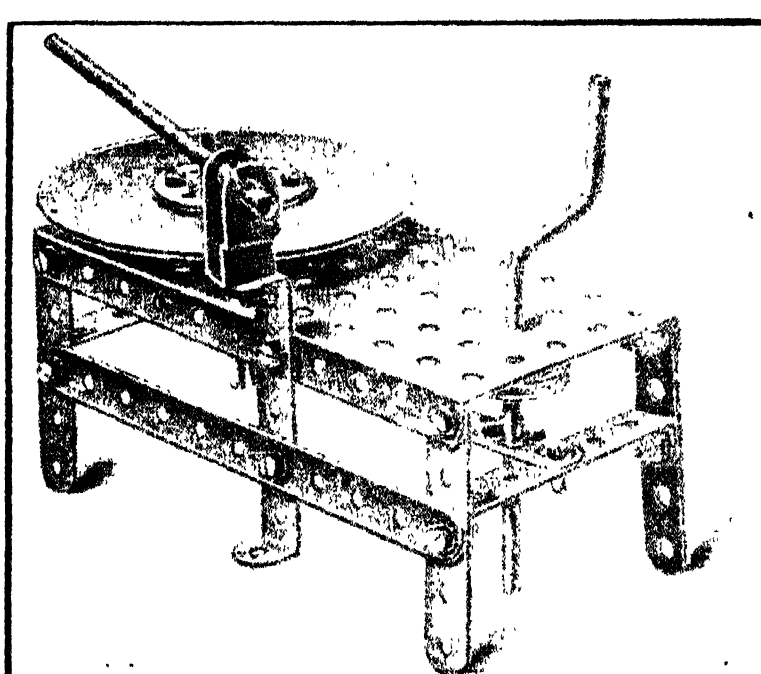

આદર્શરૂપી શિશુ પ્રતિમા.

બાળકની બુદ્ધિ દૃષ્ટિનું સત્યરૂપે મૂર્ત ઉત્પન્ન કરતી આકૃતિ.

કુંભકારના ચક્ર ઉપરથી ઉદ્ભવતું બુદ્ધિ
વિકાસનું આકૃતિ સ્વરૂપ.

પ્રસ્તાવના.

—:o:—

આજથી લગભગ બે વર્ષ પહેલાં દા૦ મોંટેસોરીની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે મારા વાંચવામાં આવ્યું ત્યારથી કાંઇક અનિર્વચનીય પ્રીતિ તેને માટે મારા અંત:કરણમાં જન્મ પામી તે પ્રીતિનો વિકાસ કરાવનાર શેઠ સાહેબ ખીમજીભાઇ આસરવીરજી હોવાથી તેમના દીર્ઘાયુષી પુત્ર રત્ન એ પદ્ધતિની અનુસાર હરકોઇ ઉંચા પ્રકારની પદ્ધતિપર કેળવણી પામે, એવી ઉત્કટ ઇચ્છાને આધીન બન્યો; અને તે પ્રમાણે એ ઉપરોક્ત બાઇના શિક્ષણને સંબંધે કાંઇપણ સાર દોહન કરી શકાય તેવા લઘુ કે ગુરૂ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવામાં આવે તો તેનાથી મારો પવિત્ર ધર્મ અમુક અંશે બજાવવા હું ભાગ્યશાળી થયો એમ માનું. શિક્ષણ આપનાર આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગૌણ પક્ષમાં પડે છે, એટલે તે પ્રમાણે જે કોઇ શિક્ષક બને કે તેવા શિક્ષકનું કાર્ય હિંદુ ગૃહ સંસારમાં માતા પોતે કરે તો તે પણ મુખ્ય કાર્ય વાહક કે મુખ્ય કાર્ય–સાધક નથી; તેથી શિશુશિક્ષણમાં સ્વત:શક્તિ, સ્વત:પ્રસાર, સ્વયં સહાયક ભાવ વગેરે ધર્મો ઉત્પન્ન થાય, અને બાળક કેળવાતું જાય તેને માટે જો અમુક અંશે આ અનુવાદ ઉપયોગી બને તો કરેલી મહેનત સફળ માનવાનો સંતોષ પ્રાપ્ત થાય. હવેનું શિક્ષકનું જીવન સૂત્ર એવું રહ્યું નથી કે:–"Spare the rod, and spoil the child" એ પ્રમાણે તો ટળી ગયું પરંતુ "Spare the rod and educate the child" એટલે કે, " સોટી વાગે ચમ્ ચમ, વિદ્યા આવે રમ્ઝમ્." અને "સોટી નાસે જેમ જેમ, વિદ્યા આવશે તેમ તેમ."

લી૦ શં૦ શિ૦ મહેતા.

ડા૦ મોન્તેસોરીને તથા શિક્ષણશાસ્ત્રને સંબંધે સામાન્ય સંક્ષિપ્તમાં સમજુતી.

———:+:———

ડાકતર બાઇ મોન્તેસોરી પોતે લખે છે કે:—"૧૯૧૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પ્રોફેસર હેન્રી ડબલ્યુ. હોમ્સ કે જેઓ હાર્વર્ડ યુનીવર્સીટીના કેળવણી ખાતાંના વડા હતા તેઓએ મારા ગ્રંથનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવાનું માન આપવાની સુચના કરી"–અને ૧૯૧૨ માં તે પ્રસીધ્ધ થવા પામ્યું.

મનુષ્યજાતિને સંબંધે "કેસેંડી એંબીની"–પદ્ધતિ માત્ર અન્તરરૂપે છે એટલે કે જેને પ્રયોગ તરીકે ઓળખી શકાય તેવી છે; તેનું વિદ્વાન લોકો અધ્યયન કરે કે જેથી શાસ્ત્ર તરીકે વિકાસ પામવાનો તે પધ્ધતિનાં મૂળતત્ત્વોમાં સંપૂર્ણ અવકાશ છે અને તેમ થવાથી કુદરતના છૂપા ભેદો એક પછી એક ઘણા બહાર પાડી શકાશે.

ડા૦ મોન્તેસોરીએ પોતે પણ ઇટેલીઅન અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ બહાર પડી તે બેની વચ્ચેનો સમય એવી રીતે ઉપયોગમાં લીધો કે તે દરમીઆન મુશ્કેલ અને નહિ સમજાય તેવી બાબતો સ્હેલી કરીને મુકી શકી.

ડા૦ મોન્તેસોરીની પધ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી આપવાનું કામ ઘણું આનંદી લાગશે. કેળવણી આપવાવાળાઓ માંહેના કોઇપણ એવું ધારી લે કે મનુષ્યજાતિને આ પધ્ધત્તિ વડે નવ-જીવન અર્પણ કરવાનું છે, અથવા મનુષ્યજાતિનો તેનાથી ઉદ્ધાર થઈ શકશે, તો તે બધું ફોકટ છે; કારણ કે કોઇ પધ્ધતી ગમે તેટલી તે ઉત્તમ હોય તોપણ તેનાથી મનુષ્યને એકાએક ફાયદો થઇ જાય એમ માની લેવાય નહિ. કોઇ પધ્ધતિ વડે ચમત્કાર કે અદ્‌ભુત ફેરફાર થઇ શકતો નથી; ફકત એટલુ બની શકે કે ઉત્તમ કેળવણીની પધ્ધતિ અમલમાં મુકવામાં આવે તો તેનાથી ધીમે ધીમે સંગીન લાભ થવાનો સંભવ રહે છે. બીજી તરફ જોઇશું તો કેટલાક કેળવણીના હીમાયતીઓ બાળકો વહેલાં વાંચતા લખવાનું શિખે તે વાત પસંદ કરવામાં વાંધો સમજતા નથી. આપણે હરેક શિક્ષણ પધ્ધતિ જોવા કે જાણવા વખતે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ કે પ્રત્યેક પધ્ધતિ કેટલેક દરજ્જે અમલમાં મુકવા જેવી છે અને હાલની તથા આગલી–પાછલી બધી પધ્ધતિઓની સાથે મુકાબલો થઇ શકે માટે નવી રીતિને પ્રજાની સમક્ષ રજુ કરવી; જેથી સ્વતંત્ર રીતે દરેક જીજ્ઞાસુને પસંદગી કરવામાં અડચણ નડે નહિ. ડા૦ મોન્તેસોરીએ પોતેજ અનુભવ વડે પોતાની શિક્ષણ પધ્ધતિ સિધ્ધ કરી છે; અને તેની શોધ કરવાની ગંભીર શક્તિ આગળ એટલે દરજ્જે વિકાસ પામી કે તેને કોઇ બીજી પધ્ધત્તિ કે રીતિ સાથે સરખાવટ કરવાની બહુ જરૂર રહી નહિ. વિદ્વાન્ બાઈની પ્રતિભા (Genius) એવા ઉંચા

પ્રકારની માની શકાય કે તે ઉપરાંત તેનામાં ઉત્સાહ ધીરજ અને રચના કરી બંધારણ બાંધી શાસ્ત્રીય પધ્ધતિની વ્યવસ્થા કરવાની જે બીજી શક્તિ દરેક વીચારવંત વાચકના ધ્યાનમાં આવે છે, તે જોતાં તેની બુદ્ધિ તથા ડાહપણ ઉપર ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય બાંધવાની તેની કુદરતી રીતે તીવ્ર ઇચ્છા થયા વગર રહેતી નથી.

શિક્ષણ આપવા માટે શાસ્ત્રીય ગ્રંથ બનાવવાનો આ લઘુ પુસ્તકમાં કોઇ તરેહનો આશય નથી, એ સ્પષ્ટ રીતે આરંભમાંજ બતાવી દેવું જોઇએ; શિક્ષા-શાસ્ત્ર (Pedagogy) પણ સમજાવવાનો પ્રયત્ન આમાં કરવાનું સાહસ કોઇ અંશે વ્હોરી લીધું નથી; પરંતુ દા૦ મોન્તેસોરીના પ્રયોગો અમુક દરજ્જે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા હોય, અને તે ઉપરથી સાર તરીકે તેની શિખવવાની રીતિઓ માંહેની કોઇપણ રીતિઓ આપણા ગૃહ-સંસારમાં દાખલ કરવામાં આવી હોય તો તે મુજબ વર્તન કરવાનું કાર્ય માતા સંભાળી શકે કે શિક્ષક સંભાળી શકે તેનો નિર્ણય કરાવવા માટે પ્રત્યેક વાચકની વિવેક બુદ્ધિપર રાખવામાં આવ્યું છે; તેની સાથે એ રીતિઓ પ્રયોગ તરીકે કેટલે દરજ્જે ફતેહમંદ નિવડી શકે તેને માટે કોઇ જાતનો ઉહાપોહ પણ કરવાનો આ લઘુગ્રંથનો હેતુ નથી.

કેળવણીના પ્રદેશમાં નવી નવી શિક્ષણ પધ્ધતિઓ દાખલ કરવા તરફ રૂચિ જોડવાનો જે આપણો જમાનો છે, તેવા જમાનામાં ઇટલીની રહેનારી દા૦ મોન્તેસોરીએ પોતે ઘણો શ્રમ લઈ જે નવીન રીતિ અમલમાં મુકાવા માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે, તેનાથી શિક્ષણ-શાસ્ત્રને કેટલો લાભ થાય છે તે જાણવા માટે હરકોઇ વિદ્વાનને આકાંક્ષા થાય તો તેને તે બાઇના પુસ્તકનું અવલોકન કરી સ્વતંત્ર જ્ઞાનથી બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા માટે ભલામણ કરવી યોગ્ય છે. એક પાસાથી કેળવણીના પ્રદેશમાં અધ્યાત્મ વિદ્યાનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરવાથી છેલ્લાં લગભગ એકસો વર્ષ થયાં મોટા ફેરફારો અને વિપ્લવો, પરિપ્લવો વગેરે Revolution થયા કરે છે, તેવામાં બીજી પાસાથી પ્રત્યેક શિશુને શિષ્ય તરીકે દા૦ મીસ મોન્તેસોરીએ પોતાના અનુભવથી કેળવણી આપવા માટે અખ્તરાઓ ગોઠવી દુનીઆની સમક્ષ રજુ કર્યા છે, તે માંહેથી કટલાક આપણા દેશમાં અનુકુળ પડે તેવાં છે તેનો વિચાર કરી તે તે પ્રયોગો લાગુ પાડવા માટે કાંઈક જરૂરી જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ; એવા અને તેના જેવા બીજા આશયથી આ લઘુ પુસ્તક રજુ કરમાં આવ્યું છે.

શિક્ષણ-શાસ્ત્રનો પ્રયોગો ઉપર મુખ્ય આધાર છે; અને પ્રયોગો અનેક પ્રકારના થાય ત્યારે તે માંહેથી મળતો અનુભવ અનુમાન અને તર્ક ઉપર આધાર રાખે છે. તે ઉપરાંત જાતિ-અનુભવથી સિધ્ધ કરેલા માર્ગો સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય બને છે. રસાયણ કે વૈદક શાસ્ત્રની માફક આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોગો ઉપર આધાર મુખ્યત્વે કરીને રાખે છે; પરંતુ કેવળ તર્ક કે વિચારના સટ્ટા ઉપરજ આધાર રાખે છે એવું નથી. તે બંને બાબતો ઉપરાંત વળી હાલના જમાનામાં તો બાળકોનાં મગજોનો અભ્યાસ કરી તે માંહેથી (૧) કઇ જાતનું શિક્ષણ (૨) કયારે અને (૩) કેવા

બાળકને આપવું જોઇએ, તેનો વીચાર શિક્ષક અથવા શિક્ષણ આપનાર માતા-પીતાને કરવાનો છે. આ સર્વે બાબતોનો પુખ્ત અનુભવ કરી આગળ વધવાથી દરેક રીતે ફતેહ થવા સંભવ રહે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ઢબ ઉપર શિક્ષણ, કળા, શાસ્ત્ર હજી સંપૂર્ણ રીતે રચવામાં આવ્યું હોય તો અમુક દરજ્જે પશ્ચિમ તરફના દેશોમાંજ આવ્યું છે, અને તેઓની રચનામાંથી અમુક ભાગ આપણા દેશમાં જુદી જુદી પ્રાંતિક ભાષાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થઇ શકયો છે. તે પ્રદેશમાં હજી વધારે પ્રગતિ થવાની અગત્ય છે. ચાલતા યુગના વરાળ અને વીજળીની શક્તિથી વ્યવહારને વધારતાં યંત્રો તથા સાંચાકામોની વચમાં નિર્વાહ પામતા જીવનને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ પદ્ધતિની ઉત્કટ આકાંક્ષા ઉત્તેજીત થતી આવી છે, તેને અનેક રીતે તૃપ્ત કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રી કેળવણીના લાભો આપણા દેશને જાગ્રત કરી રહ્યા છે: અને ત્રીજી તરફ બાળ-લગ્નની ખુવહારી તથા બીજાં માઠાં પરિણામોનો કડવો પરિચય થાય છે, જેથી વિધવા અને સધવા સર્વે એકસરખી રીતે કેળવણીના વિકાસમાં માથાં અને હાથ પરસ્પરની સહાયતા વડે જોડીને મહેનત કરતાં જોવામાં આવે છે. કાળનો મહિમા આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવાય છે.

શાસ્ત્રીય શિક્ષણકળાને માટે જો કોઈ સારા પાયા ઉપર શાળા કાઠીઆવાડ અને ગુજરાત કોઇપણ ભાગમાં બાંધવામાં આવે તો તેની તરફનાં પરિણામો પેદા કરવામાં આ પુસ્તક કોઇ દરજ્જે ઉપયોગી થાય તેને માટે ખાસ ખાત્રીપણું કે જામીનગીરી આપવાનો મુદ્દો નથી; છતાં જ્યારે આ વિષય ખુલ્લો મુકવાને માટે અવકાશ લેવામાં આવ્યો છે, ત્યારે સારા પાયા ઉપર ઉપરોક્તશાળા, મહાશાળા વિગેરે બંધારણોની આપણા ઇલાકામાં હજી ઘણી આવશ્યક્તા છે, કેળવણીનો પ્રસાર થાય છે—એમ કહેવામાં કેળવણીનો પ્રસાર કરનારાઓનો માનસિક વિકાસ પ્રથમ બને તેટલે દરજ્જે વધારે થવો જોઇએ; એ નક્કી કરતાં તેવો પ્રસાર કરનારા શીક્ષકો અને માત-પીતા, એ પ્રમાણે સમજણ એક વખત સ્પષ્ટ રીતે થઇ શકે તો પછી સ્ત્રી કેળવણીનો અમુક દરજ્જે વધારો અને સુધારો કરવાની જરૂર ઘણી છે, એમ પણ માનવું પડશે.

" ગ્યુસેપ સરજાઇ " (Giuseppe Sergi) નામના મનુષ્ય જીવનશાસ્ત્ર (Anthropology) ના કાબેલ પુરૂષે ઇટેલીને વિષે એમ કહ્યું છે કેઃ—

"To-day in the social world, an imperative need makes itself felt—the reconstruction of educational method; and he who fights for this cause, fights for human regeneration."

" આજકાલ સામાજીક વ્યવહારમાં એક મોટી આવશ્યક્તા વર્તાય છે અને તેની પ્રતીતિ થાય છે—કેળવણીને લગતી પદ્ધતિનું બંધારણ ફરીથી કરવું તે રૂપી

એ છે; અને જે મહાન્ પુરુષો આ બાબતમાં લડત કરશે તેઓ મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે એટલે કે મનુષ્યના નવા જીવનમય જમાનાનું બંધારણ કરવા તરફ તે લડત થઇ એમ ગણાશે." હવે આ લડત કરવામાં અધ્યાત્મ જ્ઞાનના પ્રયોગો વારંવાર કરવા પડશે; એટલે કે અસંખ્ય વેળા મનુષ્યના મન અને મગજમાં થતા વિકારોનું-પ્રત્યેક શરીરના સંબંધમાં તે જોડાયેલું છે તેને લગતું અવલોકન કરીને, ખરેખરા, ભૂલ વિનાના, બુદ્ધિ તથા કાળજીપૂર્વક એકઠા કરેલા દાખલાઓ સહિત તે વિષયનું વીદ્વત્તાભરેલી રીતે શિક્ષક વર્ગમાંથી કોઇએ બરાબર અધ્યયન કરવું જોઇએ; અને તેનાં પરિણામો પુખ્ત વિચાર કરી તેમાંથી યોગ્ય લાગ્યા પ્રમાણે સારરૂપે કાઢેલા ડહાપણનો અમલ કરવો જોઇએ. આવું અવલોકન બચ્ચાંઓનું જ કરવું જરૂરનું છે; કારણકે કેળવણી અને બીજા હરકોઇ જાતના સંસ્કાર પેદા કરવામાં જે બંધારણ આગળ ઉપર રચવામાં આવે તેનો પાયો બચપણની અવસ્થામાં નાંખવામાં આવે છે.

શિક્ષણ સબળ કરવા માટે મુખ્ય બાબત એ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે પ્રત્યેક બાળક કે ઉમ્મરે વધતા જતા વિદ્યાર્થીને સંબંધે ખાસ, ચોક્કસ અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન શિક્ષકે મેળવવું; અને વિદ્યાર્થીના શરીરની તથા મનની શક્તિ તપાસવી એટલું જ નહી, પણ તેના મગજનું વલણ, રમત કરવાની વૃત્તિ, પ્રીતિ વગેરે કેટલીક લાગણીઓ અને હાવભાવો વગેરે બાબતોથી વાકેફ થવાની અગત્ય છે. તે પ્રમાણે જ્ઞાન થાય ત્યારે તેવું જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષક, શિષ્યને સારી રીતે યોગ્ય લાગ્યા મુજબ કેળવણી આપી શકે, અને જોઇતો વિકાસ પેદા કરી શકે. દરેક શિક્ષકથી દરેક વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં એ પ્રમાણે કરવું મુશ્કેલ છે, અને અમુક દરજ્જે અસંભવિત છે, એમ કહેવામાં કાંઇ બહુ ખોટું નથી. માતા આ સ્થિતિમાં વધારે યોગ્યતા અને દક્ષતા ધરાવે છે એમ માની શકાય; પરંતુ દરેક માતાને પોતાની મગજની શક્તિનો વિકાસ શિક્ષણશાસ્ત્રનાં બધાં ધોરણો અમલમાં મુકી શકે તેટલે અંશે થયો હોય એમ માનવું પણ વધારે પડતું છે. પિતાને એ સંબંધી જ્ઞાનની જરા મુકાબલે ખામી હોવા ઉપરાંત તેને કુટુંબના નિર્વાહ માટે કરવો જોઈતો ધંધો ભાગ્યે ફુરસદનો વખત રહેવા દે, એ પણ શકય છે. આવા સંયોગોમાં શિક્ષકનો દરજ્જો વધારવાનો પ્રશ્ન, શિક્ષકની કાર્ય વાહક તરીકેની સત્તા વધારવાનો પ્રશ્ન અને તેની આજીવિકાનો પ્રશ્ન વગેરે ઘણા ઘણા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેવા પ્રશ્નોના કેવા રીતે ફડચા કરીને શિક્ષકની યોગ્યતા વધારવી તથા પ્રત્યેક શિષ્ય ઉપર તેને માટે જરૂર લાગે તેટલું ધ્યાન આપવાની અનુકૂળતા વધારવી, એવી અનેક બાબતો અમલમાં મુકતી વખતે પુખ્ત વિચારમાં લેવાની અગત્ય છે.

આવા પ્રશ્નો સમાજને સમાધાન કરવા માટે સોંપવા કે રાજ્યકર્તાને સોંપવા; અથવા બંનેને અમુક અમુક દરજ્જે સોંપવા તે વિષે વિચાર કરી બુદ્ધિપુર્વક નિર્ણય કરવાનું કામ અસ્થાને ગણી શકાય; માટે તે વાત અહિં ચર્ચવી ઠીક લાગતી નથી.

મુખ્યત્વે કરીને જે બાબત શિષ્ય પર્યની (Hygiene) તંદુરસ્તીને લગતી છે, અને (Anthropology) પરંપરાગત મનુષ્ય પ્રકૃતિને લગતાં શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તથા (Psychology) અધ્યાત્મ વિદ્યાથી પ્રતીતિ થતા ફેરફારો થાય છે—એ સર્વેનું જ્ઞાન અને તેમાંથી નીકળતો અનુભવ–જ્યારે શીક્ષણ મેળવવા સમર્થ થાય, અને મેળવી રહે ત્યારે આદર્શરૂપ કે નમુનેદાર શીક્ષક તે બની શકે. આવી જાતના શીક્ષકો મળવા બહુ મુશકેલ છે, અને તેવી શાળાઓ તો ભાગ્યેજ આપણા દેશમાં બંધારણ પામી હોય એમ કહી શકાય. ઉપર બતાવેલી યોગ્યતાવાળા શીક્ષકો તૈયાર કરી શકાતા નથી; કારણ કે કુદરતી બક્ષીસ બીલકુલ નહી હોય તો કૃત્રીમ રીતે તૈયારી કરાવવી બહુ મુશકેલ થઇ પડે. એટલુંજ નહિ પરંતુ એવી તૈયારીથી શીક્ષણક્રીયા કરનારા શીક્ષકો ઉપર કહેલી યોગ્યતા ધારણ કરી શકતા નથી. જેમ કોઇ યંત્ર કે સંચાકામ અમુક ચાલવાનું કર્મ કરવા માટે નીર્માણ કરવામાં આવ્યું હોય અને તે ક્રીયા કરીને ફળ પણ આપે. તે છતાં તેમાંજ જીવન કે ચઇતન્યની ખામી રહે છે, તે મુકાબલો તદન તૈયાર કરેલાં શીક્ષકોનું સમજવું. પોતાનામાં અમુક અંશે કુદરતી બખ્શીસ હોય અને અમુક અંશે બહારના સંસ્કારો વડે તઇયાર કરાવવામાં આવી હોય, તે પછી નીવડેલા અને અનુભવવાળા શીક્ષકો આવી પધ્ધતી પ્રમાણે કામ કરી શકે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ મોંતેસોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણા દેશમાં શિક્ષણ ક્રિયા વધારે સરલ, રસમય અને લાભકારક કેમ કરી શકાય તે સમજી શકે અને તે પ્રમાણે અમલ કરી શકે, અને કદાચ એ ઉપરથી પોતે અનુકૂળ પડતી નવી નવી બાબતો શોધી પણ શકે.

કેળવણીના વિષયનું અધ્યયન ખાસ ધંધા તરીકે જેણે કર્યું હોય તે બની શકે તેટલી શિક્ષણ પધ્ધતિઓનો મુકાબલો કરીને અને અભ્યાસ થાય તેને માટે તે તે જુદી જુદી રીતિઓ પોતાની પાસે સાક્ષાત્ રાખી, તેમાંથી જોઇતો સાર ગ્રહણ કરે, અને યોગ્ય લાગે તેનો અનુકૂળતા પ્રમાણે અમલ કરે. ઘણીખરી પદ્ધતિઓ જેની શોધ આજ પર્યંત થઈ છે, તે બધીનો મુકાબલો કરતાં લાગે છે કે:— લખવા–વાંચવાની કળા ફતેહમંદ રીતે અમલમાં મુકી હોય તો તેમાં દા૦ મોન્તેસોરીની જેવી પદ્ધતિ સારી, સરલ, રસભેર અને થોડા વખતમાં, વગર મહેનતે દરેકને શિખી શકાય તેવી બીજી નથી. એવી રીતે ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે. વાંચન–લેખનને માટે ગુજરાતી ભાષાપર તો એ પધ્ધતિ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે; અને આપણી લિપિ રાખી લઇને, સ્વર વગેરેના ઉચ્ચારણ માટે અને તેની સાથે લખવામાં આપણાં સ્વરો વ્યંજનોનાં બીબાં ગોઠવીને તેની ઉપર શિષ્યો પાસેથી કામ લેવા માટે એ પધ્ધતિ કોઇ રીતે ઓછી ઉપયોગી નિવડે તેવો સંભવ નથી.

તે ઉપરાંત આપણા સમાજમાં અને ગૃહ સંસારમાં બાળકોને પાંચ, છ, સાત કે આઠ વર્ષ સુધી ઉમ્મરમાં વધવા દીધા પછી શાળામાં કે હરકોઇ જગ્યા પર ભણવા મોકલવાનો રીવાજ હોય છે; પરંતુ ઘણી વખત એવું બને છે કે કેટલીક સારી કે માઠી ટેવો જે પડી જાય છે, તે છોડી દેવાનું બાળકને બહુ મુશ્કેલ

પડે છે. શરીરની તંદુરસ્તી સારી રાખવા માટે બાળકને બહુ વહેલો અભ્યાસ શરૂ કરાવવો નહિ, તે વાત ડા૦ મોન્તેસોરીને પણ કબૂલ છે; અને તે સિધ્ધાંત અક્ષણ્ણ કરીને તે આગળ વધે છે એમ પણ માની શકાય; પરંતુ પાંચ, છ, સાત કે આઠ વર્ષ સુધી બાળકને કોઇપણ પ્રકારની કેળવણી આપવામાં ન આવે, અને તેને ફાવે તેવી રમત–ગમતમાંજ રાત–દિવસ ગાળવા દેવામાં આવે, તો તેઓને જે દિશામાં મનનું બંધારણ વલણ કરી જાય છે, તે દિશામાંથી પાછા વાળવાનું કે અટકાવવાનું કામ બહુ કઠિણ નિવડે છે કેટલીક રૂચિ, ઇચ્છા, લાગણી, વલણ, વગેરે મનના વિકારો દઢ બેસી જાય કે શાળાને માટે તેવાં બાળકોનો ઉપયોગ કરતાં કેટલે દર જજે શિક્ષક પોતાની મહેનત સફળ કરી શકે તે એક વિચારવાજોગ પ્રશ્ન થઈ પડે; તેવામાં વળી એક શિક્ષકને શાળામાં અનેક સંખ્યાબંધ બાળકોને ભણાવવા માટે કાળજી રાખવી પડે છે.

ડા. મોન્તેસોરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે વાંચતાં–લખતાં શિખવામાં મગજને બહુ મ હેનત પડતી નથી; તેમ વૃથા બોજો પડતો નથી; તેથી જો વૃથા શ્રમ કે ફોકટ દ બાણ થયા વગર મગજની વૃત્તિજ લખવા–વાંચવા તરફ વળે તો તેમાં વાંધો, વિ ઘ્ન કે વિલંબ કાંઇ લાવવામાં લાભ નથી. ઘણે ખરે ભાગે છ વરસની ઉમ્મરે પહોં ચ્યા પછી બાળકને લખવા વાંચવા તરફ વલણ થાય છે; તે પહેલાં જો શિક્ષણ નું દબાણ મુકવામાં આવે તો તેથી મગજને નુકસાન થવા સંભવ છે. શિક્ષણના મુખ્ય ભાગ તરીકે નહિ, પણ તેના અવાંતર (Subordinate) અંગ તરીકે રમત કરતે કરતે બાળક લખતાં વાંચતાં શિખવાની પહેલાં મરજી કરે, કુદરતી રીતે તેની પ્રીતિ થાય અને પછી આસપાસના સંયોગો જોઇને તેઓની વચ્ચે હરતાં ફરતાં જે કાંઇ અક્ષર જ્ઞાન કે લિપિ જ્ઞાન થઇ શકે તેટલું સ્હેલાઇથી કરે. પહેલા તો પત્થર પેન એટલે કાંકરો પકડવાનું શિખે, જે તે લીંટા કાઢવાનું બાળકને ફાવે તેમ (Scribbling) શિખે, અને ધીમે ધીમે તેવે રસ્તે આગળ વધતાં સીસાપેન એટલે પેનસીલ પકડતાં શિખે, અને શાહી વડે લખવા માટે હોલ્ડર વાપરતાં શિખે, તે બધાની વચલી સ્થિતિમાં એકડા, બગડા કે મૂળાક્ષરો શિખવી શકાય, તેવા પ્રસંગમાં પ્રત્યેક બાળ-કને વલણ મુજબ શિખવી દેવાનો ક્રમ બાંધી લેવાય. આ ક્રિયા અમલમાં મુકતાં દરેક શિક્ષકને બહુ નાજુકી અને વિવેકથી વર્તવાનું હોવું જોઇએ.

પ્રત્યેક શિક્ષણની ક્રિયા અમલમાં મુકતી વખતે ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાન માટે બહા-રની ઇંદ્રિયોમાં કઈ કઇ ઇંદ્રિય અમુક જ્ઞાન જલદી, અને સ્હેલાઇથી કરાવી શકશે તે જોવાનું છે. દરેક જ્ઞાન ઇંદ્રિયોદ્વારા મનુષ્યજાતિને થઈ શકે છે; પરંતુ કઇ ઇંદ્રિયથી કયું જ્ઞાન કરાવવું જોઇએ, અને તે કેટલી ઉમ્મરે એ વગેરે સઘળી બાબતો નો વિચાર કરીને વર્તવવાનું કામ સારા શિક્ષકનું છે. આપણે હાલ આદર્શરૂપ એટલે નમુનેદાર શિક્ષક વિષેજ વાત કહીએ છીએ; તેથી દરેક શિક્ષકને આ હકીકત લાગુ પડતી નથી, તેની સાથે વળી દરેક શિક્ષકના સંયોગો અને ઉપાધિયો આવા શિક્ષણને માટે અનુકૂળ ગણાય પણ નહિ.

હવે જ્ઞાનેંદ્રિય (Organs ot knowledge) અને કર્મેંદ્રિય (Organs of sense) એવા બે વિભાગો પૂર્વ તરફના શાસ્ત્રમાં પાડી રાખેલા છે; અને જ્યારે જ્યારે ગુરૂપાસે શિષ્યને શિક્ષણ લેવા જવાનું હોય, ત્યારે ત્યારે ગુરૂ પોતાના શિષ્યને જોતાં તેની બહારની શ્રેષ્ટા તપાસી લે તેની સાથે તેનાં અવ્યવો પણ તપાસી લેવાનું રાખે, એવી રીતે ખાસ શાસન (Sanction) મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. શ્રી રામચંદ્ર જ્યારે પોતે વ્યવહારને ઉપયોગી થાય તેવું જ્ઞાન લેવા ગયા ત્યારે તે અને તેમના ભાઇ લક્ષ્મણ બાળક ઉમ્મરના હતા એટલુંજ નહિ, પણ અગીઆર વર્ષની ઉંમ્મરે જ્યારે તે બંને ભાઇઓને ગાંધીસુત–એટલે વિશ્વામિત્ર લડાઇ માટે લઇ ગયા ત્યારે તેઓ વિદ્યા દરેક જાતની ભણી રહયા હતા. આ હકીકત રામાયણમાં હોય એ એક બાજુપર રાખીએ તોપણ કાલિદાસે પોતાના રઘુવંશમાં ખાસ ભાર મુકીને વર્ણવી છે. ટુંકામાં કઇ ઇંદ્રિય મારફત કોને કેવી રીતે અને કયારે જ્ઞાન આપવું તે અગાઉના ઋષિ–મુનિયો સારી રીતે જાણતા હતા.

ડા૦ મોન્તેસોરી પોતે જીંદગી કે જીવનને માટે બાળકઅવસ્થાથીજ છૂટ અથવા સ્વતંત્રતા હોવી જોઇએ–એમ માનવાવાળી એક વિદુષી બાઇ છે; તેણીની માન્યતા મુજબ જીવનરૂપી દેવી હરદમ નવી નવી જીતો મેળવવા માટે આગળ વધે છે— "Because she thinks of life as a superb goddess ever advancing to new conquests". તેણીના ધારવા પ્રમાણે (૧) તાબે રહેવું, (૨) વફાદારી રાખવી, (૩) અને સ્વાત્માર્પણ કરવો એ ત્રણ ગુણો મુખ્ય ઉપયોગના નથી, પણ આંગતુક રીતે (Incidental) જરૂરના છે.

તે ઉપરથી તે બાઇની માન્યતા એવી પણ છે કે ઇંદ્રિયો મારફતે જે જ્ઞાન થાય તે મનને અને અંતઃકરણને સુધારે છે, એટલે આત્માની પ્રગતિ માનસિક તથા નૈતિક, એમ બેવડી રીતે થઇ શકે છે. ટુંકામાં તેણીની માન્યતા એવી છે કે આસપાસના સંયોગોમાંથી બાળક ઇંદ્રિયોની મારફતે શિખવાની અર્થાત્ જ્ઞાન કરવાની શક્તિ મેળવે, અને વધારે તો તેના કરતાં નિશ્ચય, કલ્પશક્તિ અને સર્જન શક્તિ એટલે પ્રતિભા એ બધાનો વિકાસ થાય તે થોડું ઉપયોગી છે. આ અભિપ્રાય "લૉક" (Locke) અને "હર્બર્ટ" (Herbert) ના મતની સાથે મળતો આવે છે આ અભિપ્રાયમાં બારીકીથી અવલોકન કરવા જઇએ તો ઘણી વિગતોના વિસ્તારમાં ઉતરવું પડે; અને તે તે મતનું મંડન કે ખંડન કરવું ઘણાં પાનાં રોકી લે; તેથી તે બાબત દુર રાખવી યોગ્ય લાગે છે. રોમની શાળા ખરૂં જોતાં બચપણની ખરેખરી સ્વતંત્રતાવાળી શાળા છે; કારણકે તેમાં બાળકને પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે વર્તવાનો હક મૂળથીજ સંપાદન થયેલો રહે છે. સમાજ તરફનું કે સંસાર વયવહાર તરફનું દબાણ તેઓને પોતાના દેશના ધારાના બંધારણને લીધે કોઇ પ્રકારનું હોય તેવો સંભવ નથી. બાળકોને એકબીજાની સાથે કજીયો કે કંકાસ, ટંટો કે તકરાર કરવાની છુટ હોતી નથી; પરંતુ તેઓને નિયમિત

વખતપર નિર્માણ કરેલી ફરજો બજાવવાની હોય છે. દરેક શહેરીના જેવી લગભગ દરેક બાળકને છૂટ હોય છે. દાખલા તરીકે ઘરમાં બાળકને જમવા માટે સર્વેની સાથે નક્કી કરેલ વખતે હાજર થવુંજ જોઇએ; રમત કરવામાં જો તેનું મન વધારે પરોવાયેલું કે ગરકાવ થયલું હોય તોપણ તે ચાલે નહિ; તેમાં તેની મનની કે સ્નાયુઓની શકિત વધારવાની બાબત સમાયલી છે. છતાં તે દૂર રાખીને સંસારના મુકરર કરેલા વખતપરની ક્રિયાઓ કરવામાં વિલંબ કરવો ચાલે નહિ. દા૦ મોન્તેસોરીની પધ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવા જતાં આ એક બાબત વિઘ્નકારક લાગે; અને તેવી રીતે વિચાર કરવા જતાં તે બાઇની શાળામાં જે છુટ બાળકને મળે છે, તે આપણા દેશમાં તો હદ ઉપરાંત લાગે, પણ અમુક અંશે રોમતળમાં પણ કોઇ કોઇ પ્રસંગે તે પ્રમાણે લાગવા સંભવ રહે છે.

આ વિષયની સાથે સાથે બીજો એક પ્રશ્ન ગંભીર વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે તે એ કે:—(અ) દરેક બંધાયેલી અને કામ જામી પડેલી શાળામાં જો દા. મોન્તેસોરીની શિક્ષણ પધ્ધતિને અનુકુળ કરવા માગે અને અમલમાં મુકવા માંડે તો ચાલે કે નહિ ? (આ) અમુક વખતની મર્યાદામાં અમુક કામ–શિક્ષણ કાર્ય–પૂર્ણ કરવું પડે, તેમાં કાર્યક્રમની થયેલી ગોઠવણ કેટલે દરજ્જે છોડી દેવી વાજબી છે; અને કેટલે દરજજે ટોળાબંધ શિષ્યોને અપાતું શિક્ષણ દૂર રાખવું યોગ્ય છે ? (ઇ) દા૦ મોન્તેસોરીની શિક્ષણ પધ્ધતિ પ્રમાણે શીખ ાની ક્રિયા બાળકને બળજોર કરીને પણ કરાવવી ? અથવા રસભર શિક્ષક કરીને તે ક્રિયા પ્રમાણે બાળકને શીખવે તે શાળામાં કરવાની અનુકુળતા કેટલે દરજજે લાવવી વાજબી ગણાય?

આવા કેટલાક વ્યવહારમાં ઉપયોગી પ્રશ્નો ઉભા થઇ શકે; પરંતુ તેનો દરેકનો સંતોષકારક ઉકેલ કરવાનું આ વીષયને પ્રયોજન નથી. પ્રત્યેક શાળા અથવા પ્રત્યેક શિક્ષક પોતાના સંયોગોની સગવડતા પ્રમાણે પોતાના કાર્યનું સમાધાન કરી લે, તેમાં કોઇ રીતે માર્ગનો નીર્દેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

એટલો યોગ્ય ખુલાસો કર્યા બાદ હવે એક બીજો મુદ્દો નક્કી કરવો ઘટે છે તે એ કે:-અલબત્ત દરેક બાળકને ત્રણથી પાંચ વર્ષની વચેની હરકોઇ વયમાં મોન્તેસોરીની શિક્ષણ પદ્ધતિ પ્રમાણે એકઠી કરેલી સાહિત્ય–સામગ્રીઓ ઘણી આનંદ આપે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેનાથી ફાયદો પણ થાય છે. કર્મેંદ્રિયો વડે વધારે કામ એ બાઇ લે છે; અને તેવા કામમાં બાળક અમુક મુદત સુધી રોકાઇ રહે તોજ તેનો આનંદ જારી રહે છે, પણ તે પછી તે આન બંધ થઇ જાય છે. એ બાઇનાં શિખવવા મારેનાં રાચરચીલાં કર્મેંદ્રિયોની હાજતો પુરી પાડે છે; અને ખાસ કરીને જ્યારે નવા નવા સામાન જે માટે ચળવળાટ બહુ થયા કરે તે વખતે એ દેખાવ વધારે જોવામાં આવે છે. કોરડા, ગુંથવણી અને જરા ભૂલવણી જેવી બાબતો બાળકોને લાગે તેમ તેમ તેઓનો રસ વધારે વધારે ભણવા માટે પેદા થાય છે.

બાળકોનાં આંગળાં વગેરે કર્મેંદ્રિયોમાં રમત કરવા માટે અને કસરત કરવા માટે વધારે સળવળાટ થાય તેવી ઉમ્મરમાં તેઓને આ બાઇની શિક્ષણ સામગ્રી વધારે પસંદ આવે છે; અને તે પસંદગીની સાથે વળી તેઓની મગજશકિત ઉપર કોઇ જાતનું અધિક દબાણ આવતું નથી. આકૃતિ અને પદાર્થોની સાથે સારી ઓળખાણ કરાવનારી આ સામગ્રી છે. છેક બાળક–બચ્ચાંઓને તો ભલે કર્મેંદ્રિયોની વપરાસથી કેળવણી આખો દિવસ અપાય તેમાં કાંઇ હરકત નથી; પરંતુ મોટી ઉમ્મરે જેમ જેમ બાળક ચઢતું જાય તેમ તેમ જ્ઞાનેંદ્રિયો તદ્દન દૂર રાખવી તે વાજબી નથી. દાખલા તરીકે શિક્ષણશાસ્ત્રમાં નિપુણ થયેલો એક વિદ્વાન એમ માને છે કે: આંખને બંધ રાખવી અને કાર્ય ચલાવવું, તે નિદ્રાની નાટક જવા જેવુ છે; અને નિદ્રાની અવસ્થામાં જેમ મગજશકિત જાગ્રત રહી શકતી નથી તેમ આ ક્રિયામાં પણ થાય તેવી બીક રાખવાની જરૂર છે. વળી કેટલીક દા૦ મોન્ટેસોરીની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં માનસિક બળ વાપરવું પડે છે, અને એકાગ્રચિત્ત (concentration) રમતમાં રહે તેને માટે આંખના ઉપયોગની ખાસ અગત્ય છે; છતાં જયારે આંખો બંધ કરવામાં આવે ત્યારે બીજા માનસિક વિકારો થતા જાય અને તેની વચ્ચે ચિત્તને રમતમાં સ્થિર કરવાની જરૂર પડે છે આવા આવા મુસ્કેલીના સંયોગોમાં દરેક વખતે શિક્ષકે પોતાની બુદ્ધિ અને અનુભવથી પેદા થયેલુ ડહાપણ વાપરીને ફ્રીબેલની રીતિનો ઉપયોગ વાજબી લાગે તો તે અને દા૦ મોન્ટેસોરીની રીતિને અનુકૂળતા મુજબ ભેળી કરીને એક પોતાના કાર્યમાં લાગુ પડતી યુક્તિ અમલમાં મુકવી. તે વિષે વધારે વિવેચન કરી ખુલાસા આપવાની અગત્ય લાગતી નથી.

એટલે સુધી ચર્ચા કર્યા પછી એક હકીકત બતાવવી જરૂરની છે કે માબાપના ઘરમાં આ ડાહીબાઇની શિક્ષણ પદ્ધતિની જે જે સામગ્રી અને રાચરચીલાના પદાર્થો હોય તેજ અથવા તેના જેવા આપણા દેશને માફક અને તેવી રીતે એકઠા કરી તેના સંગ્રહસ્થાન તરીકે બાળકને ઉછેરવાની જગ્યામાં મુકયા તેનાથી તેઓને હર્ષ પામવાનું નથી; કારણકે કેળવણીના પ્રદેશમાં તેનાથી કોઇ જાતનો ચમત્કાર પેદા થઇ શકતો નથી. એ બાઇની પદ્ધતિ મુજબ તો શિખવનારને ગુપચૂપ ઉભ કે બેઠા રહી જોયા અને તપાસ્યા કરવાનું છે, બહુ જરૂર લાગે ત્યારે મદદ કરવાનુ હિંમત આપી હોંસ વધારવાનું (Inspire) સૂચના કરવાનું, દોરવાનું, સમજાવવાનું, સુધારવાનું એ એવી અનેક રીતે ચતુરાઇથી ડરમો લાગ્યા પ્રમાણે કામ લેવાનું છે. કેળવણી આપવી એટલે વ્યવહારમાં અમુક બંધારણ અમલમાં મુકવું પડે છે, ફકત તપાસ કરીને અખ્તરા કરીને પ્રયોગો કરવાથી સંતોષ પામવાનું નથી. અલબત્ત સારી ળ ણી આપવાને ઇંતેજાર રહેતાં માબાપો રાચરચીલ, સંપડાવે તે ઘણું સારૂં છે; પરંતુ તેને કેળવણીના પ્રયોગમાં અસરકારક બનાવવાં માટે કોઈ પ્રવિણ શિક્ષકની દેખરેખ અવશ્ય હોવી જોઇએ. કેટલાક અંગ્રેજી શિક્ષણ શાસ્ત્રના નિપુણ વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે લખવાનું કામ આઠ કે નવ વર્ષની

અગાઉ શિખવવાનું નથી; અને કેટલાક અમેરિકન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તેથી પહેલાં શિખવવા તરફ છે; તો આપણે આપણા દેશમાં દરેક બાળકની મગજશક્તિ અને કુદરતી વલણ ઉપર આધાર રાખીને વર્તન કરવું યોગ્ય છે.

શિક્ષણ કળાના શાસ્ત્રને માટે કાંઇક વિવેક બુદ્ધિથી સમજણ ટુંકામાં આપવાની જરૂર લાગે છે. કોઇ રસાયણ શાસ્ત્રી જેમ પોતાની પ્રયોગશાળામાં સઘળાં હથીઆરોનો ઉપયોગ કરી શકે અને એક બીજાં રસાયણોના સજ્જડ સંગમ કે.મિશ્રણથી વાકેફ હોઇને તેનાં પરિણામોના અખતરા ફતેહમંદ રીતે કરી શકે, તેની સાથે વળી ભડાકો પેદા કરનારા ભયંકર પદાર્થો કેવી રીતે ભડાકો પેદા કરે છે, અને તે પોતાની જીંદગીને જોખમ લાગતાં સુધી સિદ્ધ કરવામાં ગરકાવ રહે છે; તેવી રીતે શિક્ષણ કળાનો શાસ્ત્રી "તન્મય" પોતાના આત્માને બનાવી દે ત્યારે કુદરત ખુલ્લી રીતે તેની સામે પ્રકટ થાય છે, અને કુદરતના છુપા ભેદ તેના જાણવામાં આવે છે, અને તેની સાથે તેની શોધની ખરી મહેનત તેને કીર્તિમાન્ બનાવે છે. ડા૦ મોન્તેસારીના સંબંધમાં એવી રીતે હકીક્ત લાગુ પડે છે કે તેણીનામાં ફકત શરીર રૂપી સંચાકામમાં પેદા થયેલી ચતુરાઇ છે. તેની સાથે તેનો આત્મા "તન્મય" બની ગયેલો છે. દરેક શિક્ષકમાં આવી રીતે યાંત્રીક શક્તી કેળવણી આપવામાં કામે લાગે તેવી હોય તે ઉપરાંત જ્યારે તે આત્મિક એકતા શિક્ષણ વિષયની સાથે કરી દે ત્યારે તેને પોતાના ધંધામાં ફતેહ મળી શકે.

હિંદુસ્થાનના પુરાણા સમયના ઋષિ-મુનિયો શિક્ષણ ક્રિયામાં પોતેજ જાતે આપવાનું રાખતા; અને શિષ્યની મનોવૃત્તિ, માનસિકશક્તિ તથા શારિરીક આરોગ્યતા વગેરે બાબતોની પરીક્ષા કરી તે પ્રમાણે તેઓ જુદી જુદી વિદ્યા જુદા જુદા શિષ્યોને ભણાવતા હતા. દ્રોણાચાર્યના શિષ્યો ઘણા હતા; તોપણ અર્જુનને જે વિદ્યા ભણાવી અને જે રીતે ભણાવી, તે વિદ્યા અને તે રીતે ભીમને નહીં, તથા કર્ણને પણ નહીં. બાળકપણથી ક્ષત્રિય લોહીને અનુકૂળ રમત અને તેને માફક આવતી વ્યવહારની વિદ્યા સંપાદન કરાવવામાં આ ગુરૂઓ ખરેખરા કૂશળ હતા તે જાણવાનું સાધન રામાયણ અને મહાભારત વગેરે ગ્રંથો છે. કુદરતની પરીક્ષા કરવામાં તે જમાનાના ગુરૂઓ ચતુર હતા. બહારની સૃષ્ટિ તથા અંતઃસૃષ્ટિ બંનેની પરીક્ષા કરીને પ્રકૃતિ દરેક વિદ્યાર્થીની પારખી કાઢયા પછી દેશ-કાલ તથા સાહિત્ય-સામગ્રી પ્રમાણે શિક્ષણ આપતા હતા.

એ બધાનો સારાંશ એવો કાઢવાનો કે દરેક શિક્ષકને કુદરતનો પુજારી બનાવવા મહેનત કરવી એટલુંજ નહીં, પરંતુ દરેકને કુદરતના ગુપ્ત ભેદો સમજી શકે તેવો બનાવવો. બાળકની અંદર રહેલી કુદરતને બરાબર સમજવી તે બહુ મુશ્કેલ કામ છે. પુખ્ત ઉમ્મરે પહોંચેલા માણસની અંતઃસૃષ્ટિ, બહારની ચેષ્ટા, આકાર, ઇંગિત વગેરેથી સૂચિત બને છે; પરંતુ બાળકના મનોવિકારો તે બહાર લાવી શકતું નથી. તેવી અવસ્થામાં સમજવા જોઇએ-તેમાંજ ચતુરાઇ રહેલી છે. ખુબીઓ કે ખામીઓ કાંઇપણ જે વધારે ગુપ્ત રહે છે

તો તે બાળકના સંબંધમાં બને છે. અંગ્રેજી ગ્રંથકાર બેન જોનસન ખુબીઓ કે સૌંદર્ય માટે નાના કદને ઉદ્દેશીને કાંઇક એવો ધ્વનિ કાઢે છે:—

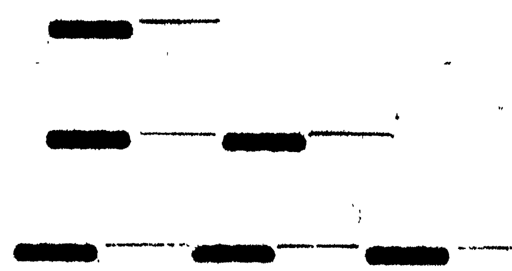
It is not growing like a tree
In bulk doth make man better be
Or, standing long an Oak three hundred year
To fall a log at last dry, bald and sere;
A lily of a day
Is fairer far in May,
Although it fall and die that night
It was the plant and flower of Light
In small proportions we just beauties see
And in short measures life may perfect be.

જે અવસ્થામાં પ્રમાણમાં જીવન દશા વધારે સંપૂર્ણતામાં રહી હોય તેવી નાના કદની અને નાના માપની અવસ્થામાં જ્યારે માનસિક તથા શારીરિક ખુબીઓને પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય તથા સમજી શકાય, ત્યારે તેવી બાલ્યાવસ્થામાં ડહાપણવાળા, ચતુર શિક્ષકે તેની બરાબર ઘટતી રીતે પરીક્ષા કરીને આગળ વધવું એ એક તેની મોટામાં મોટી ફરજ છે. આ ફરજ અદા કરવામાં દરેક શિક્ષક તઇયાર હોતો નથી તેમ દરેકમાં દક્ષતા જોઇએ તેટલી હોતી નથી; પરંતુ આપણે એટલુ જાણવાની જરૂર છે કે એવો શિક્ષક દા૦ મોન્તેસોરીની શિક્ષણ પધ્ધતિ ગ્રહણ કરીને તેનો અમલ કરે તો તેને ફતેહ નિશ્ચય પૂર્વક મળવા સંભવ છે.

કુદરતનું બારીકીથી અવલોકન કરનાર શિક્ષકને સ્હેજ અનુભવમાં આવી શકે કે ઘણી વખતે બાળકોને ત્રણ વર્ષની વય થતાં એક, બે, ત્રણ એટલેજ સુધી ગણતાં આવડે છે, અને રમતગમતમાં એટલી સંખ્યા બોલે પણ છે. હવે એવી વખતે તેવાં બાળકોની રમત અને જ્ઞાન લેવાની શકિત તથા વૃત્તિનો લાભ શિક્ષકે કેવી રીતે લેવો તેને માટે એક ધોરણ કે નિયમ હોઇ શકે નહિં; પરંતુ એક બે રસ્તા બતાવ્યાથી તેના જેવા અનુકૂળ પડતા બીજા રસ્તા પ્રત્યેક શિક્ષક પોતાની મેળે શોધી કાઢશે. એક દાખલો અહિં આપવાથી કુદરતને કેમ પારખી કાઢવી તે સમજી શકાશે:—(૧) બાળકો રમતાં હોય; અને તેઓની પાસે છૂટાં ખુતાન, કોડી કે લખોટા પડયા હોય તેમાં તેઓ ધ્યાન આપતાં હોય તે વખતે કહેવું કે:—"ચાલ જોઇએ! ચમનલાલ! બે કોડી આ ઢગલામાં ઓછી લાગે છે, તે લાવ અને તેમાં મૂકી દે;" ચાલો છોડીઓ આપણે ત્રણ લખોટા કાઢી લાવો, અને આપણે ત્રણ જણાંને એક એક લખોટો પાસે રાખીને હવેની રમત રમવાની છે. વળી તે પછી આપણે બીજો દાખલો જોઇએ:—(૨) એક રૂપીઓ નવો ચળકતો લેવો; બે અર્ધા રૂપીઆ, ચાર પાવલાં અને આઠ બેઆની એમ સઘળાં ચળકતાં નવાં રાખવાં; હવે ઉપરની અવસ્થામાં સંખ્યાનું કાંઇક જ્ઞાન થયા પછી આ વિષયની રમત કરવાની છે; અને તેમાં કહેવું કે:—ચાલ છગનલાલ આ સઘળા (સિક્કા) નાના મોટા રૂપૈઆ આપણે ગોઠવીએ છીયે:—

ઇ. ૧— — ૦॥ ૦॥——૦। ૦। ૦। ૦।——૦)= ૦)= ૦)= ૦)= ૦)= ૦)= ૦)= ૦)= એવી રીતે ગોઠવવું, અને એક કદના સિક્કા એક સરખા સાથે આવે તેમ ગોઠવીને રમત કરવાનું કહેવું. તે પછી નીચે પ્રમાણે સંખ્યા લખવીઃ—

૧
૧ ૨
૧ ૨ ૩
૧ ૨ ૩ ૪
૧ ૨ ૩ ૪ ૫
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે લખોટાની કે દડાની હારો ગોઠવવી; અને ઉનના કે સુતરના દડાની ગુંથણી જેવું એક, બે, ત્રણ, એમ દશ સુધી જુદી જુદી રમતની યુક્તિઓ બનાવવી જેથી બાળકને સંખ્યા શિખવવાની શરૂઆત સારી રીતે થઇ શકશે. એ સઘળા પ્રયોગો વખતે કુદરતનું અવલોકન બહુ બારીકીથી અને કાળજીપૂર્વક કરવાનું છે; અને શિક્ષક કે માતાની ખરી કસોટી આવા વખતપર થઇ શકે છે.

વળી નિશાળની કવાયત બરાબર રાખવામાં આ પધ્ધતિને કોઇ જાતનો વાંધો નથી એટલુંજ નહિં, પરંતુ નિશાળમાં ઘટતી કવાયત (Discipline) દા૦ મોન્તેસોરીની શાળામાં છૂટ ઘણી હોવા છતાં અનુભવાય છે, તેની સમજુતી પાડવા માટે બે શબ્દો લખવા ઇષ્ટ છેઃ—ત્રણથી સાત વર્ષ સુધીની ઉમ્મરનાં એક મોટા વિશાળ ભાગમાં બાળકો એક સાથે અભ્યાસ કરે છે; એમ કલ્પી લેવું; તેઓને દરેકને પોતપોતાનું કામ પોતાની મેળે કરવા તરફ વળેલા જોઇએ છીએ; તેમાં કોઇ ટેબલ (મેજ) ઉપર બેઠું હોય, તો કોઇ બીજું બાળક દોડાદોડ કરતું હોય; તો ત્રીજું બાળક રંગો એકસરખા એક સાથે ગોઠવવામાં રોકાયું હોય; ત્યારે વળી ચોથું આંખે પાટાબાંધીને બીબાં ગોઠવતું હોય; તેવામાં પાંચમું બાળક બુમ પાડી બોલી ઉઠે કેઃ—ગુરૂજી, ગુરૂજી! અહિં તો આવો, અહિંઆ જુઓતો ખરા, મેં શું કર્યું? પરંતુ એ સઘળાં છોકરાં પોતાના કામમાંજ ગુંથાયેલાં રહ્યા કરે છે. આ શાળાની પધ્ધતિ મુજબ રમત પણ નિયમિત રીતે ધ્યાન ખેંચનાર હોઇને કવાયતના પેટામાં જાય છે. પાંચમાં બાળકની બુમ વખતે ગુરૂ કે માતા જે હોય તેણે એકદમ દોડતાં જવાનું નથી, પણ ધીમે ધીમે બીજાં છોકરાંઓ શું કરે છે, તે નીહાળતાં, તપાસતાં, અને દેખરેખ રાખતાં જવું. તેમાં બાળકના ઉત્સાહનો જેમ એક બાજુએ ભંગ ન થાય તેમ જલદી જવું, તેની સાથે બીજી બાજુએ

બાળકને એમ ન લાગવું જોઇએ કે દોડતાં દોડતાં શિક્ષક આવે છે તેમજ વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જો શિક્ષકની કોઇ પ્રસંગે બધાંની પાસેથી કામ છોડાવી દેવાની મરજી થાય તો તેણે ઇશારત વડે અથવા બહુ ધીમા અવાજથી એમ કહેવું જોઇએ કે:—ચાલો એ બધું છોડીને આ બાજુ આવો જોઇએ–તેવે વખતે બાળકો તે આજ્ઞા માનીને કેવાં આતુરતાથી ચાલ્યાં આવે છે તે ઉપરથી શાળાની કવાયત કે શિક્ષકનો કાબુ, કડબ, રોક, અંકુશ વગેરેની ખાત્રી થઇ શકે. કોઇ બહારનો માણસ શાળાની મુલાકાત લેવા આવે ત્યારે કદાચ તેને કાંઇ પણ ફરમાન કરવાનું મન થાય તો તે પણ એવીજ શાંતિથી બધાં બાળકો કબુલ કરી લે ત્યારે શાળાની રીતભાત સારી માની શકાય. દા૦ મોન્તેસોરીની શાળામાં એવી સભ્યતાનું અને આદરપુર્વક સઘળું વર્તન જેમ થાય છે તેમ તેની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરનારને પણ અમલમાં મુકી શકાય. બાળકને કવાયતની ઉદય પામતી અસર હમેશાં કામ કરવામાંથી ઉગે છે. હરકોઇ કાર્યમાં બાળક પુરેપુરૂં વ્યાપૃત થાય અને ગરકાવ બની જાય ત્યારે તેની મુખમુદ્રા વડે, તેના તીવ્ર એક ચિત્તવાળા ધ્યાન વડે, અને તેજ કાર્યમાં ખંતીલાપણાથી આગળ વધવાની તેની વૃત્તિ વડે તે બાળક શાળાની કે સંસારની (Scho l discipline or worldly discipline) ને માર્ગે ચઢયું અને આગળ ચાલ્યુ' એમ માનવું પડે છે. આપણા દેશની બધી શાળાઓમાં ચૂપકી રાખવા માટે ખાસ અભ્યાસ કરાવવો પડે છે; પણ તેવી રીતની મહેનત દા૦ મોન્તેસોરીની શાળામાં પડતી નથી. તેની શાળામાં કામની માંહે મન અને તન પરોવવાની કે ગુંથવાની ટેવ પડી તો તેની ઉપર પછી કાળજી વડે અને યુકિતસર દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે. તેમાં રમત રમતમાં જેમ મનોયત્નો શીખવાય તેમ શરીરની અને મનની કવાયત, આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની ચતુરાઇ વગેરે ગુણો પણ કેળવાવા જોઇએ. હવે ધારો કે કોઇ બાળક અંકુશની કે કવાયતની બહાર હોય તો તેનામાં સ્નાયુઓને અંકૂશ રાખવાની પહેલી અગત્ય છે, એમ સમજી લેવું. તેને અનિયમિત રીતે હાલવા ચાલવા તરફ વલણ થયા કરે છે; તે કદાચ જમીન ઉપર પડીને આળોટવા માંડે, અનાડીપણાના મ્હોંના ચાળા કરે, હસે, રમે, કૂદે, નાચે, બૂમ પાડે તે પણ પ્રયોજન કે નિમિત્ત વગરનું કરે. આવાં બાળકોને ફકત એમજ હુકમ કરવો કે ચાલ, સરખો ઉભો રહે; ચાલ હું ઉભો છું તેમ તું સીધો ઉભો રહે ? તેનાથી કાંઇ ફાયદો થતો નથી. સ્નાયુઓની હીલચાલ એવી નિયમિત બનાવવી કે રમતગમતમાં તેમ થઇ જાય, અને બાળકને ખબર પડે નહિ, તેની સાથે તે સરખી રીતે નિયમમાં પોતાના શરીરને મુકી દેશે, અને ધીમે ધીમે સ્નાયુઓની વૃત્તિ બદલાઇ જઇને બાળકના ફરમાન મટી જવા સંભવ રહે છે. એક પછી એક કાર્યક્રમ કેવી રીતે કરવાનું રાખવું તે સમજી જાય કે પછી તે બાળકને પોતાની ખરાબ વલણ કે ખરાબ આદતો દૂર થઇ શકશે.

પૂર્ણાહુતિ:—

વિધ્યાત્મક શિક્ષણશાસ્ત્ર (Positive Pedagogy) જેમાં અમુક બાબત કરવાની હોય તેવી જાતના શિક્ષણ શાસ્ત્રના પ્રયોગો વડે ધર્મનું શિક્ષણ પણ સરલ થઇ પડે છે તેવી રીતે સાધારણ શિક્ષણમાં પણ સમજવું. ધર્મનું મૂળ મનુષ્ય-જાતિના સુધારા માટેના જ્ઞાનમાં (Civilization) એટલે કે ઉંચ સંસ્કારોમાં સમાયલું છે; તેથી મનુષ્ય પ્રકૃતિ સાથે તેનો અવિચ્છિન્ન અને અવિચાલ્ય સંબંધ છે. આ સઘળી બારીકીની વિગતો વિષે હજી આપણે સમજવાની જરૂર છે. અત્યાર સુધી આપણે જે બાળકને એમ સમજતા હતા કે તે કાંઇપણ અર્થ વગરની રમત કરવા તરફ વળેલું રહે છે, અને વિચાર વગરની ગમ્મતોમાં ગરકાવ બની જાય છે, તેવો ખ્યાલ હવેના જમાનામાં છોડી દેવાની જરૂર છે; અને તેને બદલે એ સમજણ રાખી લેવી કે બાળકની સાહજીક પ્રીતી જ્ઞાન લેવા તરફ રહે છે. એવાં એવાં કારણોને લીધે બાળકને પણ આ પદ્ધતિને માર્ગે અનુકુળ પડતાં ધાર્મિક બીજો પાંગરવા માટે યોગ્ય કેળવણીનો પ્રકાર અમલમાં મુકવાનું કાર્ય ઉચિત માનવામાં આવશે.

ઉઠબેસ કરાવીને, અંગોઠા પકડાવીને, સોટીના માર મારીને શાળાની કવાયત જાળવતો અને શિક્ષણ આપનારો શિક્ષક આપણા જમાનાને હવે કંટાળો આપતે થયો છે; તે લગભગ દૂર થવા લાગશે; અને ધીમે ધીમે ભવિષ્યના સુધરતા જમાનાઓમાં સ્વતઃ કાર્ય કરનાર, સ્વયંસહાયક, અને પોતાની મેળે દરેક બાળકને કેળવણી લઇ શકાય તેવી રચનાવાળી શિક્ષણ પધ્ધતિ તેને બદલે અમલમાં મુકાતાં શિક્ષકનું કાર્ય ફકત દેખરેખ રાખીને દિશા બતાવનાર તરીકેનું જ થશે. માત્ર " સહ્ય શકિત " (Passive force) તરીકે શિક્ષકની સ્થિતિ રહેવી જોઇએ; એટલે કે શાંત—મૂંગી હાજરી આપનાર ઉત્સાહ રેડનાર અને પ્રીતિ ધરાવનાર ઉપરી તરીકે રહેવાનું તેનું કામ છે. આપણે એવા સંયોગો જયારે આપણા દેશમાં હયાતીમાં આવશે ત્યારે આપણી શાળાને બદલે "બાળકોના ગૃહો" ની વ્યવસ્થા બંધાઇ રહેશે. આવી શાળાઓ જો ઠામઠામ રચવામાં આવે તો તેની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક અસર ઘણી ઉંચા પ્રકારની થઇ જાય. મનુષ્યનો આત્મા આવી શાળાઓમાંથી ઉત્ક્રમણ કરીને પ્રગતિ પામે ત્યારે આત્માની ખરી પ્રતીતિ થાય, અને સ્વાર્થનો ત્યાગ જન્મ પામી શકે, તથા સ્વાત્માર્પણ સિધ્ધ બનવા પામે. કુદરતની નજીક જવાથી શિક્ષણ સબલ થાય છે અને ખરી કુદરતની ઓલખાણ થવાથી અજાયબી પમાડે તેવા બાળકો બનાવી શકાય છે. મનુષ્યજાતિમાં જે અદ્દભુત જીવનનું અસ્તિત્વ છે તે જીવનનો ખરો, સત્યતાવાળો અર્થ પ્રકાશ પામી શકે. આપણા હાલના યુગમાં જયારે જ્ઞાનનો સુર્ય પ્રદીપ્ત બની અનેક દિશાઓમાં પ્રકાશ પાડી રહયો છે, તેવામાં બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાં તેની આસપાસ પ્રકૃતિની જે ખુબીઓ રહેલી છે, તે મંદ રહે નહિ, ઢંકાયેલી અને વિકાસ પામ્યા વગર રહે નહી, તેવી જાતના સંયોગોની વચ્ચે શિક્ષણ પદ્ધતિના

પ્રકારો અને પ્રમાણો મુકી આપે તેમ થવાની જરૂર છે. ઉછળતા અને ઉમ્મરે આગળ વધતાં બાળકની આસપાસ કેદખાના જેવો અંધકાર વ્યાપી રહેલો હોય છે, તેને છેવટે તે બાળક પોતેજ દુર થતો અને નાશ પામતો જોઇ શકે છે, અને ચકચકિત દિવસના ખુલ્લા પ્રકાશમાં તે અલોપ થઇ જાય તેની પ્રત્યભિજ્ઞા (Recognition) તેને આખરે થવા પામે છે. આપણા હાલના સંસારનું જીવન તે આપણી માંહેના કુદરતી જીવનને અંધકારમાં નાંખી તેનો નાશ થવા તરફ લઇ જનારૂં નિવડે તેવો સંભવ જેવ માં રહે છે, તેવામાં આપણી માંહેના આધ્યાત્મિક અંગારાનું રક્ષણ કરનાર આવી આવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ થઇ શકે તેમ છે. અને તેવી પદ્ધતિઓનો જેમ બહોળા વિસ્તારમાં અમલ થશે તેમ તેમ 'ઇમેન્યૂએલ કેંટ" ના શબ્દોમાં સંપૂર્ણ થયલ દરેક કળા–હુન્નર કુદરત તરફ પાછી જાય છે—

"Perfect Art returns to Nature."

એકસરખા પ્રસંગો અને એકસરખી ઉપાધિઓ કેળવણીના પ્રદેશમાં હોવી જોઇએ તે વાત ખરી છે; તે છતાં સામાજીક (Social) અને રાષ્ટ્રીય (Political) આદર્શ અને મનની મોહકારક મૂર્તિઓના સંબંધમાં તેજ વાત વ્યવહારમાં અનુભવ તરીકે મુશ્કેલ છે. પહેલો દાખલો તો એજ કે કેળવણીનો પ્રકાર તવંગર લોકોની થોડી સંખ્યા માટે જુદો જોઇએ, અને સાધારણ માણસોની હાજત દરેક રીતે દુનીઆદારીમાં પુરી પાડે તેવો પ્રકાર સામાન્ય સમુદાય માટે જુદો જોઇએ– એવી પ્રશ્ચિમ તરફના સુધરેલા લોકોની માગણી આપણે વારંવાર ધ્યાન તળે આવી ચૂકી છે. આપણા જમાનામાં સર્વને માટે શાળાઓ તો એકસરખી છે, શિક્ષણ લગભગ એકસરખું અપાય છે, પણ ગ્રહણ કરવાની શકિત એકસરખી નથી, અને શીક્ષણ પુર્ણ કર્યાં પછી એકસરખા ધંધાના અને સંસારમાં લાભાલાભના પ્રસંગો સર્વને એકસરખા નથી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પાળવાના નિયમો અલબત્ત સર્વેને માટે સરખા હોય; અને તે પ્રમાણે પ્રશ્ચિમમાં કવાયત (Discipline) અથવા નિશાળની પ્રતિષ્ઠા વધારનારા નિયમો એકસરખા રાખવામાં આવે છે; તેજ રીતે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ શાસનો કરવામાં આવ્યાં છે. આપસ્તંબ, મનુ વગેરે ઘણા શાસ્ત્રકારોએ તેજ પ્રમાણે લખ્યું છે કે:—

वर्जयेन्मधुमांसेचगंधंमाल्यंरसान्स्त्रियः
शुक्तानियानिसर्वाणिप्राणिनांचैवहिंसनं ॥
द्यूतंचजनवादंचपरिवादंतथानृतं ।
स्त्रीणांचप्रेक्षणालंभमुपघातंपरस्यच ॥
शरीरंचैववाचंचबुद्धींद्रियमनांसिच ।
नियम्यप्रांजलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणोगुरोर्मुखे ॥

એટલે કે વિદ્યાર્થીએ મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા નાના પ્રકારના રસ, સ્ત્રીઓ, સોડવેલા માદક પદાર્થો, પ્રાણિયોની હિંસા, જુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, જુઠું, ખોટા ભાવથી સ્ત્રિઓ સામે જોવું, તથા તેમ તેમનું આલિંગન, અને

પારકાની ખરાબી કરવી, એટલાં વાનાં ત્યાગ કરવાં અને શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઈંદ્રિય અને મનને નિયમમાં રાખી હાથ જોડી ગુરૂનું મુખ જોતાં ઉભા રહેવું.

પરંતુ શિક્ષણક્રમ પ્રત્યેકને માટે જુદું જુદું રાખવાની અગત્ય પૂર્વ તરફ પુરાણા વખતમાં હતી તે વાત વધારે ઉપયોગી રીતે બાણની કાદંબરીમાં સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે, તે ઉપરથી કાદંબરીના સમય સુધી એટલે લગભગ ઇસ્વી સનના આઠમા—નવમા શતક સુધી વ્યક્તિપરત્વે શિક્ષણક્રમનો ભેદ જાળવવામાં આવતો હોવો જોઇએ એમ માનવામાં બાધ નથી. તે ઉપરાંત વળી નિર્વાહ માટેની વિદ્યા જુદી અને પરમાર્થ માટેની વિદ્યા જુદી—એવા પણ ભેદ હતા—દાખલા તરીકે નિર્વાહને માટે ઉપયોગી થતી વિદ્યા અને કળાની નીચે મુજબ તપસીલ થઈ શકે:—

૧. વૈદકીયશાસ્ત્ર; (૨) વ્યવહારશાસ્ત્ર; (૩) યુદ્ધશાસ્ત્ર; (૪) કૃષિશાસ્ત્ર- (Agriculture) (૫) નૌકાશાસ્ત્ર; (૬) વ્યાપારશાસ્ત્ર; (૭) શિલ્પશાસ્ત્ર; (૮) કળાશાસ્ત્ર.

આ શિવાય બીજા આઠ, આઠ વિભાગો છે; તે વિષે કાંઇપણ નિર્દેશ કરવા પહેલાં એટલી સમજુતી આપવાની જરૂર છે કે "કળાશાસ્ત્ર" નાં મથાળાં નીચે કડિયા, સુતાર, લુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર વગેરે કારીગરોને ઉપયોગી થાય તેવી વિદ્યા શિખવવાનો સંપ્રદાયા પ્રવર્તતો હતો. બીજી ઉપયોગી વદ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ગણિતશાસ્ત્ર (Geology).
૨. ખનિજ પદાર્થ વિજ્ઞાન.
૩. સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન.
૪. રસાયણશાસ્ત્ર.
૫. ભૂગોળશાસ્ત્ર.
૬. જ્યોતિષશાસ્ત્ર.
૭. સામાન્યનીતિ.
૮. રાજનીતિ.

કુદરતનું જ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા.

૧. ભૂગર્ભશાસ્ત્ર.
૨. મનુષ્ય જાતિ વિચાર.
૩. પશુજાતિ વિચાર.
૪. પક્ષીજાતિ વિચાર.
૫. કીટપતંગાદિજાતિ વિચાર.
૬. મત્સ્યા દિજલચરજાતિ વિચાર.
૭. વનસ્પતિજાતિ વિચાર.
૮. પાષાણજાતિ વિચાર.

તે શિવાય અવકાશનો સમય નિગર્મન કરી જ્ઞાન મેળવવા માટેની વિદ્યાઃ-

૧. ઇતિહાસ.
૨. ચરિત્ર લેખન.
૩. રસાલંકારશાસ્ત્ર.
૪. છંદઃશાસ્ત્ર.
૫. ગાયન વિદ્યા.
૬. તર્ક વિદ્યા.
૭. યોગ વિદ્યા.
૮. બ્રહ્મ વિદ્યા.

એક માણસથી આ બધી વિદ્યા સંપાદન કરી શકાય નહિં, અને એ બધાને માટે શાળા શાળાઓ પણ જુદી જુદી હોય-એ બધું સમજી શકાય તેવું છે. એટલે દરેક વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ માટે વિષયોમાં ભેદ હતો, તેમજ બીજી બાજુપર શિક્ષણક્રમમાં પણ ભેદ હતો.

આપણા આજના જમાનામાં ખરૂં સંગીન જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી એવી ફરીઆદ વારંવાર થયા કરે છે. દા૦ મોંતિસોરી જેવાં શિક્ષકનું કાર્ય પ્રત્યેક શિષ્યની કુદરતી પ્રગતિ અને તેનો કુદરતી વિકાસ કરવા તરફ વ્યાપૃત રહે છે; અને તેની સાથે અત્યંત પ્રવીણ શિક્ષકે શિક્ષણનો મૂળથી પાયો મજબૂત બાંધવો જોઇએ, એવો મુદ્દો સિદ્ધ થાય છે. ખરા કાબેલ શિક્ષણ-કલાના શાસ્ત્રીઓ અને હિમાયતીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કેઃ—

" The ripest Knowledge is bestqualified to instruct the most Complete ignorance "—જો એવી રીતે શિક્ષણનું કર્મ બધી પાઠશાળાઓમાં થઇ શકે તો જે ફરીઆદઃ—" Our higher education goes wrong because our lower is unsound "—એટલે કે ઉંચા પ્રકારની કેળવણી ખોડ-ખામી છે તેનું કારણ પાયો કાચો એજ છે. એવી જાતનું કલંક કેળવણીની પદ્ધતિપરથી નિકળી જાય-છતાં વ્યવહાર પક્ષે તે શક્ય નથી; અને અનેક બાબતોના સબબે તે દુઃખનું જલદી નિવારણ પણ થઇ શકે નહિં એ સમજતાં બાધ લાગશે નહિં.

શિક્ષણ આપવાના પ્રારંભનો કાળ અને તેની સંપૂર્ણ અવધિ કેવી અને કેટલી હોવી જોઇએ તેના સંબંધમાં નિપુણ વિદ્વાનોમાં પણ મતભેદ છે. જે બાળકનો જન્મ કેળવણીનાં વાતાવરણમાં થયો હોય છે અને જેની ઉપાધિયો કેળવણીને અનુકૂળ હોય છે, તેવાં બાળકને માટે શિક્ષણનો સમય જુદો; તથા જેના ધંધાની કેળવણીજ માત્ર લેવાની હોય છે અને જેની ઉપાધિયો શાળોપયોગી શિક્ષણ માટે ખાસ અનુકૂળ ગણી શકાતી નથી તેવાની કેળવણી આપવાનો સમય

બીજો સમજાય છે. દાખલા તરીકે એક ખેડુતના છોકરાને શિખવવામાં તે ૧૦–૧૨ વર્ષની વયનો થાય ત્યાંસુધી પુરતું ગણાય, એવી માન્યતા પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં હતી; તેજ રીતે બીજા કારીગરો કે ધંધાદારીનાં બાળકોને માટે સમજવાનું હતું; પશ્ચિમમાંથી તે માન્યતા દૂર થઇ છે; અને પૂર્વમાંથી ધીમેધીમે દૂર થવાનાં સારાં ચિન્હો દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં છે. રસ્કીન લખી ગયેલ છે કેઃ–

"In great States children are always trying to remain children, and the parents wanting to make men and women of them. In vile States, the children are always wanting to be men and women, and the parents to keep them children."

આપણા દેશમાં હજી શાળાની કેળવણી અતિ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પહોંચી નથી તેમ જેને National પ્રજાકીય કેળવણી કહીએ તેવી સિદ્ધિદાયક બની નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. આપણા દેશમાં પણ રેલ્વે–તાર વિજળી વગેરે કુદરતી શકિતનો પ્રાબલ્ય પ્રાદુર્ભાવ સારી રીતે પામ્યું છે અને તેથી કરીને તે પ્રત્યેક વ્યક્તિની પરિસીમા ઘણા વિસ્તાર સુધી પહોંચી; તોપણ સકલપ્રજાની વિચારની મર્યાદા ટુંકી થઇ કે લંબાણમાં ફેલાઇ તે હજી નિર્ણય કરવાનું કામ ભવિષ્યનું છે. અલબત્ત એ બધી શકિતઓથી મોટા મોટા કાર્યને માટે સંભવ અને મોટા મોટા વ્યવહારોને માટે શકયતા પેદા થઇ ચૂકી છે, તેમાં કોઈ જાતનો શક નથી.

જેમ ઓગણીશમો શતક યૂરોપ–અમેરિકા માટે પ્રગતિ અને વિકાસનો ગણાયો છે, તેમ વિશમો સૈકો હિંદુસ્થાન માટે થાય એવી આશાઓ સબળ રીતે બાંધી શકાય છે. એક વખત એવો હતો કે યૂરોપમાં જે લખાણની અસર થઈ શકી હતી તેવાં લખાણની અસર હાલ અહિં આપણા દેશમાં થાય એવી આશા રાખવી કોઇ રીતે અણઘટતી નથી. પેઇન નામના લેખકે એવું લખ્યું છે કેઃ–

"Each city is subjected to great expense every year for the construction of roads, for fortifying its ramparts, and for buying arms and equipping soldiers. Why should it spend an equal sum for the support of one or two school masters? The prosperity of a city does not depend solely on its natural riches, on the solidity of its walls, on the elegance of its mansions, and on the abundance of arms in its arsenals, but the safety and strength of a city reside above all in a good education, which furnishes it with instructed, reasonable, honourable and well-trained citizens." (Compayré, History of Pedagogy, p. 115, Payne.)

હવે યુગમાં ભેદ થવા લાગ્યો છે; યુગાંતર વધારે સિદ્ધિદાયક નિવડે એવી પૂર્ણ રીતે આશા બંધાય છે; તેવામાં આપણા દેશના લાભ માટે સારૂં શિક્ષણ પામેલા બુદ્ધિશાળી, પ્રતિષ્ઠા પામેલા અને સારી કેળવણી લીધેલા શહેરીઓ બનાવવા માટે જેટલા ઉપાયો યોજી શકાય તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારના ઉપાયો

અમલમાં મુકવાની આવશ્યકતા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે; તો તેવા વખતમાં દા. મોન્તેસોરી બાઇની પધ્ધતિથી જેવો અને જેટલો લાભ થઈ શકે તેવો અને તેટલો લાભ લેવાનો અમુક દરજ્જે અવકાશ મળે તેને માટે આ લઘુ પુસ્તક નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. કયો પ્રકાર અને કઈ શિક્ષણ પધ્ધન્તિ સર્વોત્તમ છે તે જોવાનું આપણા દેશને હાલ કાંઇ પ્રયોજન નથી; આપણે તો શિક્ષણનો કયો પ્રકાર અને તેની કઇ પધ્ધતિ વધારે માફક આવે છે અને અનુકૂળ બને છે તે તપાસી જોઇ પુખ્ત વિચાર કરી તેવી પદ્ધતિને વ્યવહારમાં મૂકવી એટલું કર્તવ્ય છે. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકા જેવા દેશો કેળવણીના પ્રકાર તથા પદ્ધતિમાં કેવી રીતે આગલ વધ્યા તેનું જ્ઞાન કરતી વેળા ઇટલીમાં પણ કેવી જાતનો વિકાસ થયો તે જાણવાની અગત્ય ખાસ લાગવાથી તેના નમુનારૂપ આ પુસ્તક સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં અમુક અંશે નિવડે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

રાજાના અને રંકનાં છોકરાં વચ્ચે દરેક રીતે સમાનતા છે તે કહેવું વાજબી નથી. અલબત્ત બંનેને માટે કેળવણીના તો સમાન હકો, સમાન પ્રસંગો અને સમાન અવકાશ હોવાં જોઇએ, એ નિર્વિવાદ વાત ગણાશે. દેશની દોલતની ગણત્રી કરવામાં પ્રકૃતિ-માતાનો સંગ્રહ કેવો અને કેટલો છે તે ખાસ તપાસવું જરૂરનું છે. દાખલા તરીકે કોલસાની ખાણો કે સોનાનાં ખેતરો અમુક અંશે તથા અમુક અર્થમાં મર્યાદાવાળાં છે, પરંતુ માણસની બુદ્ધિશકિતને મર્યાદા હોવાનું હજી સુધી જાણવામાં આવ્યું નથી માટે ધીમે ધીમે વિકાસ કરવામાં જેમ પગલે પગલે દ્રઢતા અને સ્થાયીપણાથી પ્રગતિ થાય તેમ તે મજબૂત ગણાય. દરેક શિક્ષણ પદ્ધતિ અને પ્રકાર પોતાના છેવટના પહોંચવાનાં પ્રતિષ્ઠિત પદપર પહોંચે તેમાં નવાઇ નથી; અને પહોંચશે એમ માની લઈએ; પરંતુ કઇ પદ્ધતિ અને કયો પ્રકાર દ્રઢ રીતે જલદી પહોંચશે, તેપણ સાથે સાથે જોવાનું રહે છે.

એવો કહેવાનો કોઇપણ રીતિનો આશય અત્રે નથી કે દા૦ મોન્તેસોરીની પદ્ધતિ અને પ્રકાર આપણા દેશને તર્દન માફક આવશે; પરંતુ એમ કહેવાનો હેતુ છે કે આપણાં ગૃહોમાં માતાઓ આવી જાતનું શિક્ષણ આપે કે જેથી થોડી મહેનત વડે રમત રમતમાં બાળકને ગૃહને ઉપયોગી શિક્ષણ મળી શકે; અને તેમ થાય તો તેને માટે રમતો કે મનોયત્નો ખાસ પોતપોતાને અનુકૂલ પડે તેવાં દરેક માતાને બનાવી લેવાનો અધિકાર છે; અને તેઓને વધારે સરલતા કે સુગમતા પડે તેવી રીતે અમલમાં મુકવાનો અવકાશ છે. માતાના ખોળામાં છેક બચપણથીજ બાળકનાં કેટલાંક વિકાસનાં ચિન્હો બહાર પડવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી કયે અનુકૂલ વખતે શિક્ષણક્રમની અમુક યોજના લાગુ પાડીને અમલમાં મુકવી તેને માટે પ્રત્યેક માતાની મુનસફી ઉપર આધાર રાખવો જોઇએ; પરંતુ ધીમે ધીમે એવી કોઇ કુશળતાવાળી કળાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તેવીજ રીતે દરેક ગૃહની કેળવણી મોટે ભાગે પ્રગતિ પામે તો કાળે કરીને આપણા દેશની કેળવણીનો પાયા નાંખવાનું બંધારણ બ્રણું

સુધરી શકે તેમાં સંદેહ નથી. દરેક દેશ અને દરેક કાળમાં ઉત્ક્રાંતિને (Evolution) માટે આત્યંતિક ફેરફાર સંભવતોજ નથી, અને પગલે પગલે માફકસર ફેરફાર કરવાનો નિયમ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે.

"Evolution, and not Revolution, is the order of development."

હવે માતાના ખોળામાં બચ્ચું પરવશ પડી રહીને રમત કરે ત્યારથી કેળવણીનો અમુક પ્રકાર શરૂ થાય છે, તેમાં પ્રત્યેક માતાના જ્ઞાન અને ડાહપણ ઉપર કેળવવાના પ્રકાર તથા પદ્ધતિનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને રહે છે. આદર્શરૂપી શાળા ખરેખર રીતે ગૃહ છે; અને ખરેખરો ઉત્તમ પ્રતિનો શિક્ષક તે માતાજ છે; પરંતુ એવી માતાઓનો અનુભવ કરવો અથવા કાર્મિક જગતમાં સંખ્યાબંધ જોવાં, કે થોડે ભાગે પણ પ્રાપ્ત કરવાં, તે માત્ર સ્વપ્ન દર્શન જેવું છે, એમ કહી શકાય. આપણું જીવન એક તત્ત્વવેત્તાના મત પ્રમાણે તો આદર્શમાંથી પતિત થવા રૂપી છે. "લોંગ ફેલો"ની કવિતા આના સંબંધમાં અમુક દરજ્જે ઉપયોગી થઇ પડશે; તે કહે છે કેઃ—

"Then the little Hiawaths,
Learned of every bird its language,
Learned their names and all their secrets,
How they built their nests in summer,
Where they hid themselves in winter,
Talked with them whenever he met them,
Called them " Hiawatha's chickens.
Of all the beasts he learned the language,
Learned their names and all their secrets,
How the beavers built their lodges,
Where the squirrels hid their acorns,
How the reindeer ran so swiftly,
Why the rabbit was so timid,
Talked with them whenever he met them,
Called them "Hiawatha's Brothers."

માતાઓ આદર્શરૂપી (Ideal) બનવાને માટે સંયોગો બધા સાનુકૂળ હોવા જોઇએ. વીસમી સદીના વિકાસની સાથે આપણા દેશમાં પણ યાંત્રિક શક્તિઓ અને બીજી શક્તિઓનો અમલ જામી પડવાથી માતાઓને બાળકોથી અલગ રહેવાનો વધારે પ્રસંગ આવે છે અને આવતો જશે, એ સિદ્ધાંત મધ્યમ અને નીચેના વર્ગોમાં મોટે ભાગે લાગુ પડી શકે માટેજ અત્યારથી ચેતવણી જરૂરની લાગે તેટલી રાખીને ગૃહને સુધારવાનો પ્રયાસ ખરી દિશામાં કરવામાં આવે તો ભાવી ગેરલાભ કદાચ અટકે, પછી ભલે જોઇતો અને સંપૂર્ણ લાભ ભવિષ્યમાં મળી શકે કે નહિં, તે વાત એક બાજુપર રાખી લઇએ. એવાં એવાં કારણોને

લીધે માત્ર દિગ્દર્શન કરાવી સારી જાતિની કેળવણી-પદ્ધત્તિ ગ્રહણ કરવા માટે કેમ વર્તવું એટલુંજ બતાવી શકાય તોપણ આ લઘુ ગ્રંથમાં કરાયેલો પ્રયાસ અમુક અંશે સફળ થયો એમ માની શકાય.

ટુંકામાં મુદ્દો એટલે છે કે આપણા દેશની શાળાઓમાં મોટે ભાગે અને ઘરમાં અમુક અંશે એવી જાતની કેળવણી આપવામાં આવે છે કે શાળા કે ગૃહ એક બાજુપર અને જીવન-દશા જગતની બીજી બાજુપર અર્થાત જીવનદશા-ખરેખરી જીંદગીની જાગ્રતિની દશા સાથે નિકટનો સંબંધ જે શિક્ષણમાં રહેવો જોઇએ તે રહેતો નથી; અને તેવો સંબંધ જાગ્રત બનાવવા અને કાયમને માટે તેનો જમાવટ કરવા જે કોઇ પદ્ધતિ પસંદ કરી શકાય તે કરવી એટલી સૂચનાનો ધ્વનિ કરવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ છે. કેળવણી આપવી એટલે ખરૂં જોતાં બાળક કે ગમે તેવી વયના શિષ્યની પ્રકૃતિનો વિકાસ કરવો એવો અર્થ પુખ્તરીતે સમજણમાં ઉતારવાની દરેક જોખમદાર માતા પિતાને જરૂર છે. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવું તેજ અમૂલ્ય છે તેનું કારણ પણ એવું નથી કે તેનાથી જ્ઞાનનો ભંડાર વધતો થાય છે; પરંતુ તેનાથી ભવિષ્યની રીતભાતનું ઉત્તમ બંધારણ જન્મ પામે છે. એક શાસ્ત્રી પશ્ચીમ તરફનો વિદ્વાન્ એમ લખે છે કે:-

"It is culture, not knowledge simply that is the ultimate aim of education; that is to say, education is a process of assimilation, not oness accumulation. Education is a growth of self-conciousness".

કેળવણી આપવી એટલે શુદ્ધ ઉત્તમ પ્રકારના સંસ્કાર પાડવા; અને ફક્ત જ્ઞાનનો ભંડાર ભરવો એવો અર્થ તેનો નથી. કેળવણી ખરી રીતે તો સંસ્કરણ, નહિં કે સંભરણ; અર્થાત્ જ્ઞાનની આત્મા સાથે ઐક્યતા; અને માત્ર જ્ઞાનનો સંગ્રહ નહિં. ટુંકામાં કેળવણી એટલે સ્વ-પ્રત્યભિજ્ઞાને માર્ગે પ્રગતિ થવી તે-એમ સમજવાનું છે. માટેજ આ લઘુ પુસ્તકનો હેતુ એવો છે કે તેમાં બતાવેલી રીતિઓ પ્રત્યેકને ગ્રાહ્ય છે એમ માની લેવાનું નથી; માટેજ આદર્શરૂપી માતા પોતાના ગૃહમાં ઉત્તમ પ્રકારની કુદરતની પરીક્ષા કરીને યોગ્ય લાગે તેવી કેળવણ આપશે તો સિદ્ધિ દાયક તે કેળવણી નિવડશે; અને માટેજ આદર્શરૂપી શિશુ-શિષ્યગૃહમાં કે શાળામાં કેળવણી લે તે બહિ:સૃષ્ટિની સાથે નિકટ સંબંધ તો શું-પણ લગભગ એક સ્વરૂપીપણું બંધાય તેવા પ્રકારની કેળવણી બની શકે તો દેશના યોગક્ષેમમાં જે સિદ્ધિ સંભવે તે નજીકના ભવિષ્યના સમયમાં પ્રાપ્તી કરી શકાય એવી સુદૃઢ આસ્થા રહી શકે ખરી. એજ આસ્થા અને એની સાથે વળગેલી આશા દરેક રીતે સફળ બનો ઇતિશિવમ્ !!

મુંબઇ, ગીરગામ બેકરોડ; } ઇતિશિવમ્.
તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૫. } શં૦ શિ૦ મહેતા.

ાન્તેસોરી પધ્ધતિને અનુસાર આ દેશમાં શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ?

—:o:—

કર્તા—મી૦ શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા, બી. એ.

મોન્તેસોરી પધ્ધતિને અનુસાર આ દેશમાં શીક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ?

—:o:—

પાઠ ૧ લો.

હાલના સુધરેલા જમાનામાં એટલે કે વીસમા સકામાં પણ કેળવણી આપવાની રીતિમાં ખોડખાંપણ કાઢવામાં આવી છે. જેમ જેમ માણસનું જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ તેને પોતાનાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવાની જે જે રીતિઓ નિશાળ જેવી જગ્યામાં ગ્રહણ કરવામાં આવી હોય, તેમાં કાંઇપણ દોષ હોય તો તેવા દોષને દૂર કરવા માટે મા–બાપની વૃત્તિ કુદરતી રીતે દોરવાય છે; પરંતુ દરેક મા અને દરેક બાપ આવા ઉંચા વિચાર કે વૃત્તિ ધરાવનારા હોતા નથી.

આગળ જે જે ધોરણસર કેળવણી આપવાની રીતિઓ આપણા દેશમાં હતી તેનાં કરતાં આજના સુધરેલા વખતમાં ઘણી સારી રીતિઓ પસંદ કરી અમલમાં મુકવામાં આવી છે; પરંતુ તેમાં પણ હજી આગળ સુધારો કરવાની જરૂર છે, તે વાત જોતાં એમ પણ માની શકાય કે હજી આપણી પછીના જમાનામાં આપણે સુધારો કરેલી રીતિઓમાં પણ કાંઇ ફેરફાર થતો જશે માટે આગળ વધતા જગતનાં દરેક બંધારણોમાં બને છે તેવી રીતે, ખાસ કેળવણીની બાબતમાં બને તો તેમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી.

આપણા દેશની બચ્ચાંઓ માટેની નિશાળમાં એવો રીવાજ પડી ગયો છે કે જેને લીધે દરેક બાળકની ઉપર પુરતું અથવા જોઇએ તેટલું ધ્યાન આપીને શિક્ષક તેને કેળવણી આપી શકતો નથી. સ્ત્રીઓ જ્યાં શિખવવાનું કામ કરે છે તેવી શાળાઓમાં પણ દરેક છોકરા કે છોકરી ઉપર પુરેપુરું કે સંતોષકારક કેળવણી આપી શકાય તેટલું ધ્યાન અપાતું નથી. એ હકીકત સર્વેના જાણવામાં છે. અને તેની સાથે તેનો ઉપાય કે ઇલાજ કોઇ રીતે કરવો હાલ વાજબી ગણાતો નથી; કારણકે સરકારી અથવા ખાનગી નિશાળમાં જ્યાં અસલના એટલે લગભગ સો–સવાસો વર્ષો થયાં એક રીવાજ બંધાઇ ચૂકયો હોય ત્યાં પૈસાની પુષ્કળ મદદ વિના અને યોગ્ય રીતે તે પૈસાનો અમલ કરનારા મળે નહિ ત્યાં સુધી કોઇ જાતનો ફેરફાર હાલની સ્થિતિને સુધારી શકે નહિ.

હાલની આપણી શિખવવાની રીતિ પ્રમાણે પછાત પડી રહેલો અને ચાલાક નહિ હોય તેવો છોકરો કે તેવી છોકરી સુધરી શકે, અને જેને તીવ્ર બુદ્ધિની બક્ષીસ

હોય તેનામાં વધારો જોઇએ તેટલે દરજ્જે કરી શકાતો નથી. ત્યારે દેશની ખરી દોલત બુદ્ધિશાળી પુરૂષો વધારે પેદા થાય તેવી રીતિઓ વડે કેળવણી આપવામાં ખરી રીતે સમાવી જોઇએ.

વળી બીજી બાજુપર એ પણ જોવાનું છે કે એક બાળકને ગણિતના વિષય ઉપર વધારે પ્રીતિ છે, અને બીજા બાળકને વાંચવા લખવાની, તેમજ ત્રીજા બાળકને ચિત્ર દોરવાની વધારે પ્રીતિ થાય છે. હવે હરકોઇ શાળામાં આ ત્રણ બાળકોને બીજાં બાળકોની સાથે ભણાવવા માટે મુકવામાં આવે ત્યારે જે કાંઇ ધોરણ મુજબ તે શાળાનું કામ ચાલતું હોય તે પ્રમાણે તે ત્રણે બાળકોને કરવું પડે. ગણિતની પ્રીતિવાળાને તેમજ તે બીજા બે બાળકોને તેટલે દરજ્જે થોડું કે ઘણું સહન કરવુ પડે છે; અને તેટલે દરજ્જે કુદરતી લાગણીનો ભોગ આપવો પડે છે.

દાખલા તરીકે જેને ગણિત ઉપર પ્રીતિ હોય તેના મનમાં એમજ થાય કે "હું તો દાખલા આપે તો ગણ્યા કરૂં"–જેટલું પોતાના વર્ગમાં તેને શિખવવામાં આવે તે પોતે બીજાના કરતાં જલદી શિખી જાય છે. અને બાકીના વખતમાં તેને વધારે ગણિતનાં જ્ઞાન લેવા માટે ઇચ્છા થયા કરે છે. બીજા કલાકમાં જ્યારે જોડણી કે વાંચન શિખવવામાં આવે, ત્યારે તેના મનની જાગ્રતિ ઓછી બને છે, અને તેને કંટાળો આવવાથી તે સુસ્ત જેવો બની જાય છે. એવી રીતે બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય.

હવે એક તરફથી કેટલાકની બુદ્ધિ બુઠ્ઠી થવા પામે છે, અને જોઇએ તેવો બુદ્ધિને ઓપ કે રંગ ચઢી શકતો નથી; તો બીજી તરફથી નિશાળમાં જ્યાં ચારસે–પાંચસેં કે હજાર–બારસો છોકરાં, નાની મોટી ઉમ્મરનાં, ભણતાં હોય, અને જ્યાં દરેક વર્ગમાં ત્રીસ–પાંત્રીસ બાળકો ઉપર ધ્યાન આપવાનું શિક્ષકને માથે હોય ત્યાં દરેક બુદ્ધિશાળી તીવ્ર સમજણુવાળા બાળકને તેના કુદરતી રીતે પ્રીતિવાળા વિષયને જોઇએ તેટલે દરજ્જે આગળ વધારવામાં મુસ્કેલી લાગ્યા કરે છે. તે શિવાય કયા વિષયને માટે કુદરતી પ્યાર છે તે વર્તવામાં પણ શિક્ષકને વખત લાગે છે તથા મુસ્કેલીઓ નડે છે.

પ્રત્યેક બાળકને પોતાનો કુદરતી પ્રેમ કયા વિષય ઉપર છે, તે નક્કી કરવાની સમજણ બીલકુલ ખીલી નથી; અને તે અરસામાં શિક્ષકે નક્કી કરવું જોઈએ કે અમુક બાળકને ચિત્રકામ બહુ પસંદ આવે છે; અમુક બીજાને હાથની મહેનત કરવા તરફ વધારે લક્ષ છે; અને ત્રીજા અમુક બાળકને અંગ કસરત વધારે પસંદ પડે છે. બાળકોનાં મગજ માગી લે છે કે શિક્ષક તેને અમુક વિષય કે અમુક બાબતજ શિખવે; અને તે પ્રમાણે માગી લેવાની પણ અમુક પાંચ, છ, કે સાત એમ વર્ષની હદ કુદરતથી મુકરર થઇ રહી છે. આપણે વ્યવહારમાં આપણા દરરોજના જાતિ અનુભવથી નક્કી થઇ શકે છે કે બાળક પોતે કેવા કેવા સવાલો કરે છે, અને તેના જવાબ જોઇએ તેવી રીતે આપવામાં આવે તોજ તે સવાલને માટે તેની ઇચ્છા મુજબ સંતોષ બાળકોને વળે

છે. એવી હાલત છે તો શિક્ષકો પણ તેવા બાહોશ, બુદ્ધિશાળી અને બોલકા હોવા જોઇએ કે જેથી ખરી રીતે બાળકોની તૃષ્ણા પુરી પાડી શકે.

એક બાળક દાખલા તરીકે ઘડીઆળ તરફ વારંવાર તેના મા, બાપ, ભાઇ કે હર કોઇ સગાનું ધ્યાન ખેંચ્યા કરે, અને ઘડીઆળને લગતા સવાલો પોતાનાં જ્ઞાનને માટે કુદરતી રીતે કર્યા કરે; તે પછી તેવી તૃપ્તિ તેના મોટેરામાંથી કોઇપણ કરાવી શકે અને તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ આગળ વધે; તો જ્યારે તે બાળક એટલીજ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ વર્ષની ઉમ્મરમાં પણ રેલ્વે ગાડીને જોતાં કે હરકોઇ મીલ વગેરે કારખાનામાં સાંચાંકામ જોતાં, તેને લગતા અનેક સવાલો પોતાના જ્ઞાનને માટે કર્યા કરશે. તેવા વખતોમાં તેવા સવાલોના યોગ્ય ઉત્તર આપવા માટે કુદરતને ઓળખી શકે તેવોજ શિક્ષક કે તેવી બાઇ-શિક્ષક હાજર હોવી જોઇએ; નહિ તો પેલી કુદરતી લાગણીનો ચૂરો થઇ જાય તેવો ભય રહે છે.

બાળક બચ્ચાંમાં વસ્તી કુદરત હમેશાં બહાર આવવા માટે તઇયાર રહે છે; અને એક બીજી રીતે બાળક પોતાની ઇંદ્રિયો વડે જ્ઞાન લેતું જાય છે, તેમ તેમ બહારની ઇંદ્રિયો તે બાળકના મગજ ઉપર વધારે સજ્જડ અસર કરી શકે છે. આપણા દેશમાં તો ઉલટી રીતે નિશાળના વર્ગમાં કોઇ બાળક ઉભો થઇને કાંઇ પણ સવાલ પુછે તો તેને બેસાડી દેવામાં નિશાળની કવાયત કે સારી વ્યવસ્થા જાળવી શકાય તેમ શિક્ષકો માનતા હતા; અને હજી પણ થોડી જગ્યાપર તેવી જાતનું વર્તન થાય છે. જેમ છોકરો કે છોકરી મુંગાં રહી, શાંતિથી પોતાના વર્ગનો પાઠ કર્યા કરે અને શિક્ષક બોલે તે ચૂપકીથી સાંભળીને ગ્રહણ કરે, તેમ તે છોકરો થોડો મસ્તીખોર લેખાય છે; અને તેવી જાતના વર્તનને દરેક જગ્યાપર ઉત્તેજન મળે છે. આમ થવાથી કોઇ બાળકને પોતાની મેળે જાતિ-મહેનતથી, શિક્ષકના દોર્યા શિવાય ભણવાની ટેવ પડતી નથી; અને બાળકની બુદ્ધિને ઘણી જાતનો ગેરવાજબી ભોગ આપવો પડે છે.

પાઠ ૨ જો.

કુદરતના કાયદા કેમ વર્તે છે તે જાણવું સ્હેલું નથી. દરેક બાળકના મગજમાં કેવા કેવા, કેટલા કેટલા અને કયારે કયારે ફેરફારો થયા કરે છે તે જાણવાનું કામ દાક્તરી વિદ્યા એટલે કે વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને ધંધો કરનારનું વધારે અંશે છે. માટે જો શિક્ષક વૈદ પણ હોય, અગર વૈદ શિક્ષકનો ધંધો જાણતો હોય, તો તે ઉત્તમ કામ ચલાવી શકે. પરંતુ દરેક શિક્ષકને માનસિક વિકારો એટલેકે મગજમાં પેદા થતા ફેરફારો બાળકમાં કેવી રીતે અસર કરે છે, અને તે બહાર પડવાની બાળક કેવી રીતે મહેનત કરે છે તેને લગતું વ્યવહારિક જ્ઞાન શિક્ષકના ધંધા માટે લેવું પડે છે. ઘણા શાણા અને સમજુ શિક્ષકો તેવું જ્ઞાન લે છે, અને પોતાના ધંધાને દીપાવશે એમ માનીને તે જ્ઞાનમાં પ્રવીણ બને છે.

દાકતરો એટલે વૈદકશાસ્ત્રનો વાઢકૂપનું કામ કરીને ધંધો ચલાવનારા વૈદો આ વિષયમાં વધારે સમજી શકે છે; પરંતુ તેઓ શિક્ષક બની શકે નહિ, માટે તેઓ પોતાના શોધખોળનાં પરિણામો બહાર પાડે છે અને તે પ્રમાણે માહેતી મેળવીને શિક્ષકો પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. એ વાત ખરી છે; પરંતુ જો એવા મનના ફેરફારો અને કુદરતના બહાર પડતા દેખાવો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો શિક્ષકો તેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકે એટલુંજ નહિં, પણ માબાપો દરેક ઘરમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકે, એ વાત પણ બધી રીતે કબૂલ કરવામાં આવી છે. ફક્ત ફેર એટલોજ રહે છે કે તેવી કેળવણી લેવા માટે માબાપને ફુરસદ મળે કે નહિ, અને તે ગ્રહણ કરવા જેટલી લાયકી અભ્યાસદ્વારા તેએએ મેળવી છે કે નહિ.

થોડાં વર્ષો થયાં આ વિષય ઉપર ઘણું કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. મગજમાં જે બાળકોની નબળાઇ હોય અથવા કોઇ તરેહની બીમારી કે ખામી હોય તેવાં બાળકોની સાથે નિકટનો સહવાસ રાખી, તેઓની વચ્ચે આખો દિવસ ને રાત હાજર રહીને એક દાકતરે પોતે શિક્ષણનો ધંધો કરવા માંડયો. એ દાકતરનો ધંધો કરનાર યુરોપ ખંડમાં આવેલા ઇટલી દેશની બાઇ દા૦ મોન્તેસોરી હતી.

આ બાઇએ એક બાબત એટલી નક્કી કરી કેઃ– જો બાળકોમાં કુદરત અમુક રીતે વર્તે છે, અને તેવી જાતની વર્તવાની ક્રિયા અમુક વર્ષની મુદત સુધી સારી રીતે બહાર પડતી જોવામાં આવે છે, તો પછી દરેક બાળકની મગજની લાગણી અને મગજના વિકારો તથા ક્રિયાઓ બહાર પડે તે વખતે તે બધાનું પુરેપુરૂં સંભાળપૂર્વક લક્ષ લેવું; અને તે ઉપર પુરતું ધ્યાન પહોંચાડીને જેવા જાતનો ખોરાક દરેક બાળકને જોઇએ તેવી જાતનો ખોરાક તેને પુરો પાડવો.

તોપણ કેટલીક બાબતમાં સઘળાં બાળકોના મગજની અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયા એકસરખી હોય છે; તેવી બાબતમાં સામાન્ય શિક્ષણ હોય એટલે બધાને માટે એકસરખા રીત દાખલ કરવામાં આવે તોપણ વાંધો નથી. પરંતુ એવી બાબતો બહુજ થોડી છે; અને તેની સાથે એ વાત પણ ખરી છે કે દરેક બાળકને માટે કોઇપણ શાળામાં એક એક અલગ મહેતાજી શિખવવા માટે આપી શકાય, તે અસંભવિત છે.

આવી બધી મુસ્કેલીઓ છે માટે તે બાઇ દા૦ મોન્ટેસોરીએ એવું નક્કી કર્યું કેઃ—મનુષ્ય જાતિમાં દરેક બાળકને બીજી કોઇથી કેળવણી આપી શકાતી નથી.

આનો અર્થ એવી રીતે સમજવાનો છે કે દરેક બાળક પોતાની કુદરતી રીતે શિક્ષણ દરેક જાતિનું લે તેવી રીતિનું શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ અને ઘરો હોવાં જોઇએ; એટલે કે બચ્ચાંની પોતાની મેળે થયેલી લાગણીઓ પ્રમાણે જે કર્મ તે બચ્ચું કરે છે તે પ્રમાણે તેની કેળવણી હોવી જોઇએ. આવી રીતે શિખવવાનું કામ કરવામાં આવે તો શિક્ષણ પદ્ધતિ બાળકોને બંધબેસતી આવે.

દાખલા તરીકે કોઇ બાળક એક શાળામાં આવે, અને તે નાચતો કૂદતો આવે, તેની સાથે તેની પ્રમાણે વર્તનારા, તેની દેખાદેખીથી ચાળા પાડનારા બાળકો જેટલાં આવે તેને રમતમાં શાળાનાં શિક્ષણની શરૂઆત કરેલી હોવાથી, શિક્ષકે રમતમાં ધ્યાન તેઓનું રાખી, જે ઉપયોગી રંગનો કે આંકડાઓનો કે અક્ષરોનો હોય તેવો અભ્યાસ થાય, તેમ ધીમે ધીમે શિખવવાનો વિષય કામે લગાડી દેવો. મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાનમાં રાખવાની એટલી વાત છે કે જે કાંઇપણ તેવી રીતે અને તેવે વખતે શિખવવામાં આવે તેમાં શિક્ષકે કોઇપણ પ્રકારની મદદ કરવાની કે રસ્તો દોરવાનો હોવો જોઇએ નહિં બાળક પોતાની મેળે દરેક વસ્તુ અને ક્રિયા લેતું ઉઠે, અને સમજતું જાય તેવી રીતે તેને વર્તવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરવો જોઇએ.

દરેક બાળકને બંધ બેસતી અને કુદરત માગી લે તેવી કેળવણી આપવી જોઇએ. જો દાખલા તરીકે એક બાળક આંખે પાટા બાંધી રમત કરવાનું પસંદ કરે, અને વારંવાર તેને તેવી જાતની રમત તરફ લક્ષ હોય એમ ધ્યાનમાં આવે તો માબાપ કે શિક્ષક જેના હાથમાં તે બાળકને કેળવવાનું કામ સોંપવામાં આવે, તેણે પોતે તેવા બાળકની સાથે બચ્ચાંના જેવા ખેલ કરતા બની જવું જોઇએ. પોતે આંખે પાટા બાંધીને તેની સાથે રમતે રમતે પકડવા આવે ત્યારે, કે હુશીઆરી વાપરી રમતના હરકોઇ ભાગમાં, તેના શરીરને અડકે તેવા પદાર્થોની તેને ઓળખાણ કરાવવી. જુદાં જુદાં નામો શિખવ્યા પછી તેના રંગ, ગુણ વગેરે પણ તેજ રીતે શિખવવા; પણ તેમાં તે બાળક પોતે સઘળું માગી લે તેવી રીતે થવું જોઇએ. શિક્ષણ આપનારે કાંઇજ શિખવવા તૈયાર રહેવું નહિ; પણ ફક્ત કેવી રીતે બાળક શિખવાનું માગી લે છે, તે જોયા, તપાસ્યા કરવું, અને જ્યારે તે કાંઇપણ સવાલ કરે ત્યારે તેવા સવાલોના વાજબી જવાબ દેવા માટે સાધનો તૈયાર રાખવાં. અલબત્ત, તેવા સવાલો ઉભા થાય તેવી રીતે યોજના કરવી જોઇએ તેમાં તો શક નથી.

હવે કેળવણી આપનારે ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની નીચે પ્રમાણે ત્રણ બાબતો છેઃ—

૧. બાળકો બધાં એક બીજાંથી જુદાં છે; અને તેઓની પ્રગતિ એટલે આગળ વધવાની બાબતમાં જેમ બને તેમ દરેક બાળકને છૂટ અને સ્વતત્રતા આપવી જોઇએ. તેમાં કેળવણી આપનારે કાંઇપણ દોરની કે શિખવવાની મહેનત કરવી નહિ.

૨. બહારની વસ્તુઓ જોઇને જેમ બાળકના અંદરના મનમાં અસર થતી જાય તેમ તે પોતે શિક્ષણ લેવાને માટે ખાસ પ્રયાસ કરે તેવી જાતના સંયોગો પેદા કરવા જોઇએ. ટુંકમાં એવી મહેનત કરવી જોઇએ કે જેથી બાળકો શિખવાની ઇચ્છા કરે.

૩. એવી રીતે વિદ્વાન્ પુરૂષોએ નક્કી કર્યું છે કે જો અમુક સરતો હોય તો પછી બાળકો બીજી રમત કે નકામા કામમાં રોકાવાને બદલે પોતાની કેળવણી લેવામાંજ ગુંથાયાં રહેશે.

પાઠ ૩ જો.

આ જે હકીકત ઉપર કહી તે પ્રમાણે દરેક બાળકને કેળવણી આપી શકાય ખરી?

કોઇપણ છોકરો એક ઝાડ ઉપર ચઢી જવાને કેમ શિખતો હશે?

ઉત્તરઃ—જો ઝાડોની વચમાં તે છોકરાને કાયમ રાખવામાં આવ્યો હોય અને કોઇ તેની છૂટ કે સ્વતંત્રતામાં વચ્ચે આવનાર હોય નહિ, તો તેના હૃદયમાં કુદરતી રીતે લાગણી ઝાડ ઉપર ચઢવાની પેદા થાય છે. તે લાગણી વળી ઉભરાતી જાય છે.

આમાં ઉમ્મરનો સવાલ વધારે કામમાં આવે છે. દાખલા તરીકેઃ-ત્રણ વરસની ઉમ્મરનું બાળક ઝાડ ઉપર ચઢવાનું મન કરશેજ નહિ; આપણા ઘરના ટેકા તરીકે મુકેલા થાંભલા ઉપર આપણે પુખ્ત ઉમ્મરના ચઢવાનો વીચાર પણ લાવશું નહિ. એકવીશ વરસનો માણસ ઝાડાની ડાળીઓ નીચે ટેનીસ રમે અથવા ઝાડોની ઘટા તળે ખેડૂત હળ વડે જમીન ખેડે; પરંતુ તેને કોઇ દિવસ તે માંહેના કોઇપણ ઝાડ ઉપર ચઢવાની વૃત્તિ થશે નહિં.

પણ એ બધી ઉમ્મર એટલે ત્રણ ને એકવીશની વચ્ચેની ઉમ્મરમાં દરેક જુવાન બાળકને વાંદરાની માફક ઝાડ ઉપર ચઢીને એક ડાળીએથી બીજી ડાળીપર આવવાનું મન થયા કરે છે.

આ ઉમ્મરમાં જુવાનીને લીધે ઉછળતું લોહી હોય છે; સ્નાયુઓ અને તંતુઓ તથા મર્મસ્થાનો વગેરે શરીરના દરેક ભાગમાં બળ ઉભરાઇ જાય છે.

મોન્ટેસોરીની યોજના અને હિકમતઃ-૧. એ વિદ્વાન્ બાઇએ જે યુક્તિ કરી છે તેમાં પહેલાં તો બાળકને ક્રિયા વડે, એટલે હાલીને, ચાલીને, બોલીને, જોઇને, સુંઘીને, અડકીને, એવી એવી ક્રિયાઓ કરીને શિખવા માટે બને તેટલી વધારે તક આપવાની વાત છે.

૨. એ ક્રિયાઓ એવી જાતની બાળકને કરવાનો વખત આપવો જોઇએ કે તે પોતાના શરીર અને મનનાં બળને—મગજની શક્તિને—સારી રીતે પોતાના અંકુશમાં એટલે તાબામાં રાખી શકે.

૩. ત્રીજું એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે એવી ક્રિયાઓ તેની પાસે રહેવા અને રાખવાની તજવીજ કરવી કે જેથી કુદરતી રીતે એક સાદા સરલ કામમાંથી ધીમે ધીમે મુશ્કેલીવાળાં કામમાં તે ચઢી શકે.

આ ત્રણે ઉપયોગી સૂચનાઓ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. તે દરેક અમૂલ્ય સૂચના છે; અને તે છતાં તે દરેકને કેમ લાગુ પાડવી તે દરેક બાળકની જરૂરીઆત ઉપર આધાર રાખીને શિક્ષક અથવા માબાપ આગળ વધે, તો સારી પદ્ધતિપર પોતાના બાળકને તે કેળવી શકશે.

પહેલાં તો તે સૂચનાની સમજણ પડવા માટે મોન્ટેસોરીએ કેવી રીતે યુક્તિ કરી છે તે જાણી લેવું જોઇએ:—

એ બાબતમાં પ્રથમ છેક નાનાં બાળક છોકરાં વિષે વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે:—

પાંચ–૭ વર્ષની અંદરનાં બાળકને તેની પાંચ જ્ઞાન લેવાની ઇંદ્રિયો–(ક) આંખથી જોવું; (ખ) કાનથી સાંભળવું; (ગ) નાકથી સુંઘવું; (ઘ) જીભથી સ્વાદ કરવો અને (ડ.) ચામડીથી સ્પર્શ કરવો કે અડકવું,—એ બધી ઇંદ્રિયો જેમ બને તેમ શરૂઆતમાં ધીમે ધીમે કેળવાય તેવી રીતે મહેનત કરવી જોઇએ.

એવી કેળવણી માટે મોંટેસોરીએ એક યંત્ર બનાવ્યું. તેમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવી શકાય તેવાં સાધનો પુરાં પાડયાં. પાંચે ઇંદ્રિયોને માટે વિગતસર અને પરખાયું, સીધી રીતે, ચીજો જોતાંજ જ્ઞાન થવા લાગે, તેવી ગોઠવણ તેમાં રાખી છે.

આ પાંચે ઇંદ્રિયોને જ્ઞાન લેવાની ઇંદ્રિયો કહે છે અને તેના વડે દરેક બાળક કે ઉમ્મરે પહોંચેલું માણસ જ્ઞાન લઇ શકે છે. જે કાંઇ જ્ઞાન લેવાનું માણસનાં શરીરમાં સાધન છે, તે આપણી આ પાંચ ઇંદ્રિયોજ છે; અને તે ઇંદ્રિયો વડે મગજને દરેક વખતે જુદી જુદી જાતની ખબર તાર માફક પહોંચી જાય છે, મગજ ઉપર છાપ પડે છે અને જુદી જુદી રીતે અસર થાય છે.

એટલા માટે આ પાંચે ઇંદ્રિયોને જેમ બને તેમ કાળજી રાખીને કેળવણી આપવી જોઇએ.

જ્ઞાન લેવામાં ઝડપ રાખવી નહિ–પણ એ ઇંદ્રિયો દરેક વખતે પોતાનું કામ કરવામાં છેવટે ઝડપ વાપરતી થાય તેવી રીતે તેને કેળવવી.

દાખલા તરીકે:—

૧.–નાક વડે કેરી સુંઘી; અને વારંવાર સુંઘવાના અભ્યાસથી અમુક રીતેજ તેની સુગંધ આવે ત્યારે તે પદાર્થ કેરી હોવો જોઇએ; એવી ઝડપથી પારખી શકાય તેમ નાકની ઇંદ્રિયો કેળવાવી જોઇએ. એવીજ દુર્ગંધને માટે તીવ્રતા અથવા ઝડપ—પારખવામાં એટલે ઓળખી શકવામાં આવવી જોઇએ.

૨.–આંખ વડે લાલ રંગ જોયો, તેની છાપ મગજ ઉપર પડી; બાળકને તે રંગ સાથે ઓળખાણ થઇ; તે પછી વારંવાર લાલ રંગ જોવાના અભ્યાસથી તે રંગ ઝડપ વડે બાળક પારખી કાઢે તેમ ક્રિયાઓ થવી જોઇએ.

એવી રીતે પાંચે ઇંદ્રિયો માટે સમજી લેવું. દાખલા ઘણા આપી શકાય. પણ ટુંકામાં જ્ઞાન લેવાની ઇંદ્રિયો એવી તીવ્ર કરવી જોઇએ કે ઝડપથી દરેક બાળકને ખબર પડે કે અમુક પદાર્થો તેની પાસે છે. કેરીની વખતે પણ બાળકની આંખે પાટા બાંધીને, બાળકના શરીરના કોઇપણ ભાગને તે કેરી અડકાડયા સિવાય ફક્ત તેનાં નાક આગળ કેરીનું ફળ ધરી રાખવાથી તે બાળકની એવી ખાત્રી થાય કે કેરી સિવાય એ ફળ બીજું હોયજ નહિ.

પાઠ ૪ થો.

ત્રણ વરસ પછીની ઉમ્મરનાં બાળકો.

વજનનાં નાનાં મોટાં બીબાં પોતપોતાના યોગ્ય ખાનાંઓમાં ગોઠવવા માટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તેમાં બાળકો એક બીજાની સાથે "હું મુકું", "હું મુકું"—એમ બોલી હરીફાઇ કરે તેમાં તોફાન ન થાય તેટલે દરજ્જે જોયા કરવું; શિવાય તો તે બાળકોનેજ ગોઠવવા દેવાની જરૂર છે. પાસે રહેનાર રક્ષક કે શિક્ષક જે હોય તેને એટલુંજ જોયા કરવાનું છે કે, જે બાળક બીબાને ખાનામાં ગોઠવે છે તે ખરા ખાનામાં મુકે છે કે ખોટા, એ વિષે જરા પણ ધ્યાન નહિ આપતાં ફકત તે બાળક પોતેજ કોઇ બીજાની મદદ વિના કરે છે કે કેમ–તેમાં જો કોઇ વખત મુશ્કેલી લાગવાથી બચ્ચું સવાલ પૂછવા માંડે તો પણ બીજાં છોકરાં જે ખરી રીતે ગોઠવી શકે તેને તે બતાવી આપવાનો વારો આવે તેવી રીતે યુક્તિ કરાય તે વધારે સારૂં છે.

બાળકો "મને કરવા દો" "મને મુકવા દો"—એમ બોલી હરીફાઇ કરે તેમાં વધારે મઝા છે. એમ થવાથી સ્વતઃશક્તિ—સ્વતંત્રતા–વગેરે આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનારા ગુણોનો વિકાસ ધીમે ધીમે થશે.

(ક) એક તરફથી ડા૦ મોન્ટેસોરીએ વળી એવી શોધ કરી છે કેઃ–બાળક બચ્ચાંઓમાં સ્પર્શેંદ્રિય—ચામડી–માં વધારે વિકાસ થાય છે; એટલે કે આંખ ઉપર અસર થાય તેના કરતાં ચામડી ઉપર વધારે જલદી અસર થાય છે. જે કાંઇ વસ્તુ જોઇને, ઓળખીને, મગજમાં રાખી શકે, તેને માટે વખત લાગે છે, તેના કરતાં ચામડી ઉપર અસર કરાવીને એટલે હાથ ફેરવીને, સ્પર્શ કરાવીને, જ્ઞાન થાય તેનાથી બચ્ચું મગજમાં તે બાબત (૧) જલદી અને (૨) વધારે સારી રીતે રાખી શકે છે. એક ચીજ જોઇ તેનાથી જે કાંઇ બાળક કહી શકે તેના કરતાં તે ચીજ હાથમાં લઇ આડે અવળે ફેરવીને રાખવાથી તેની હકીકત વધારે સારી રીતે તે કહી શકશે.

આટલું શિક્ષક કે માબાપ જાણે તો તે ઉપરથી તેમને ધ્યાનમાં આવે કે ઉપર કહેલાં વજનનાં બીબાં પોતપોતાના બંધ બેસતા ખાનામાં મુકવા અને ગોઠવવા માટે દરેક વખતે બાળકને એવી તજવીજ રાખવા તરફ વલણ કરાવવું કેઃ—(૧) ડાબા હાથ વડે તે બીબાંઓના ઉપલાં ટોપકાં પકડવાં; (૨) જમણા હાથની (તર્જની) આગલી આંગળી તે બીબાંની બેઠકને તપાસી, તેની ઉપર ફેરવવી; (૩) પછી જે ખાનાની અંદર તે ગોઠવવાનું હોય ત્યાં પણ આંગળી ફેરવી જોવી.

આમ કરવાથી બચ્ચાંની બુદ્ધિ ખીલશે, અને ગોઠવવામાં ભૂલ નહિ થાય, પરંતુ ચાલાકી ને ચતુરાઇ આવશે. આંગળી ફેરવ્યા વિના ફકત નજરે જોઇજોઇને બીબાંને ખાનાં મધ્યે ગોઠવવાની મહેનત કરવાથી લાંબો વખત વીતી જશે, ત્યારે

ભૂલ કર્યાં વગર એ કામ થઇ શકશે. માટે આંખ અને ચામડી બંને ઇંદ્રિયોને એક સાથે કામ કરાવવાથી વધારે ફાયદો થશે.

આ બધા કાર્યમાં માતાને દરેક રીતે જાણીતી કરવી જોઇએ; તેમાં ખાસ એ બાબત તેણે જાણવી જોઇએ કે:—

બચપણનાં બે મુખ્ય લક્ષણો છે:—

(૧) દરેક બાળક હરકોઇ જાતની ચીજો તેના હાથમાં આવે કે તરત તેને એક હારમાં મુકવા—હારબંધ ગોઠવવા માંડશે.

(૨) દરેક બાળક હરકોઇ ખાનામાં મુકવા જેવી ચીજને તેવા ખાનામાં મુકશે, ત્યારે ઘણું ખુશી થશે-પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી હોય—તોપણ એ પ્રમાણે કરશે ત્યારે ઘણું રાજી બની જશે.

એ બે બાબતો ધ્યાનમાં ખાસ રાખવાથી ખરેખરી ખુબીવાળી યુક્તિ માતાના હાથમાં બાળકને કેળવવા માટે આવે છે.

જુદા જુદા પદાર્થોની ઓળખાણ પાડવાનું એવી રીતે માતાએ શિખવ્યા કરવું જોઇએ. માતા એ પ્રમાણે કરવાથી–છોકરૂં પોતે જાણતું કે સમજતું નથી તોપણ જાતજાતની વસ્તુઓ જુદી પાડવાનું શિખવી શકે છે.

તે ઉપરાંત બાળકને એક કામમાં જીવ ચોંટાડી રાખવાની શક્તિ આવે છે– એટલે કે એકાગ્રબુદ્ધિ અને યોગારૂઢ થતાં શિખવાની શરૂઆત બાળક કરે છે. તે તેને મોટપણે ઘણી રીતે ઉપયોગી થઇ પડશે.

(ખ) હવે એક બીબાને ખાનામાં યોગ્ય રીતે ગોઠવવાની વાત બાળકને આવડે, તો તે પછી **"બીજા પગથીઆ"** તરીકે જરા મુશ્કેલીવાળી રીતિ અજમાવવી:—બધાં બીબાં બાળકની પાસ મુકી દેવાં; પરંતુ ખાનું ફક્ત એકજ આપવું; એથી કરીને તે બાળક પોતાની મેળે ખરા બીબાને તે ખાનામાં બંધ બેસતું કરશે.

ત્રીજું પગથીઉં:—(ગ) **ત્રીજે પગથીએ** બીબાં કે ભૂંગળાંનાં નામ શીખવવાં તેમાં જાડું-પાતળું બીબું વર્તવા પહેલેથી કહેવું; તે પછી નીચું-ઉંચું બીબું ઓળખવા માંડે તેમ કહેવું નહિ, પરંતુ તેવી રીતે વખત લાવવો કે જેથી સરળતા અને રસ પડે–તથા બાળક આગળ વધતું જાય.

ચોથું પગથીઉં:—(ઘ) **ચોથે પગથીએ** બાળકની આંખે પાટા બાંધીને તેજ રીતે તેને કરવા દેવું; અથવા તેની નજર બીજી તરફ વાળીને તેમ કરે તેવી રમતો રમાડવી.

પાઠ ૫ મો.

આકારો જુદા જુદા ઓળખવાની તરફ બાળકને કેળવણી આપવા માટે ઉપર કરવામાં આવેલા ઇલાજો એ પહેલાં કામે લગાડવાના છે. શરૂઆતમાં એટલું આવડે તો ઘણું છે. આકાર બરાબર વર્તતાં શિખે ત્યારે તેને **"ડાબી તરફથી જમણી તરફ"** દરેક અજમાશ કરવાને ટેવ પાડવી. હમેશાં આપણે લખીએ છીએ, તે **"ડાબી મેરથી જમણી મેર"** જઇને લખીએ છીએ; માટે તેવી રીતે બાળકને દરેક વખતે બીબાં કે ખાનાં સાથે કાંઇ પણ ગોઠવણ કરવાની હોય તેને માટે મહેનત કરતાં શિખવવું જોઇએ; જેથી લખવાની ક્રીયા શિખતી વખત બાળક સમજી શકે એજ સવળી રીતિ છે; અને દરેક લખવાની, ઘુંટવાની, ચીત્રકામની કે હર કોઇ ક્રિયા કરવી હોય ત્યારે એ દિશામાંજ શરૂ કરાય. વાંચવાની ક્રિયા પણ **"ડાબી મેરથી જમણી મેર"** થાય છે; માટે તે બધો વિચાર માતાના મનમાં લાવવો જોઇએ, અને માતાએ એ બાબતમાં ભૂલ કરવાની નથી.

જ્યાં સુધી રસ પડે અને આનંદ આવે ત્યાં સુધી આ રમકડા વડે બાળકને રમવા દેવું.

આમાં મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ બાબતો ઉપર આધાર રાખવાનો છેઃ—

(૧) "જેટલે દરજ્જે" ઉમ્મર અને કેળવણીને લીધે બાળકનો "વિકાસ" થયો હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે.

(૨) બાળકનો મિજાજ-તેની જાતિ પ્રકૃતિ.

(૩) તેની તંદુરસ્તી કે તબીયત.

જ્યારે તંદુરસ્ત હોય, થાક લાગ્યો ન હોય, અને ભૂખ્યું ન હોય, ત્યારે વધારે સારૂં કામ કરશે.

ટુંકામાં બીજે દિવસે પાછું આનંદથી પોતાની મેળે પોતે તેજ રમત માગી લે એવો વખત આવવો જોઇએ.

પાઠ ૬ ઠો.

"આંગળીની હીલચાલની સાથે કરવાની તે પછીની રમત-કેળવણી."

ઓઢાંઓને કે ખોખાંઓને બુતાન બીડવાનું અથવા કપડાં પહેરાવવાનું કામ.

મોન્તેસોરીની પધ્ધતિ પ્રમાણે બનાવવામાં આવેલાં "આઠ" "ઓઢાં" ઓ તૈયાર કરાવવાં પડે છે. તેને બુતાન બીડવાનું કે કપડાં પહેરાવવાનું કામ કરવાનું રહે છે. એ ઓઢાંઓમાંનું એક અથવા એક કરતાં વધારેને એક સાથે કપડાં પહેરાવવાનું કામ કરાવી શકાય છે.

૧– છ લાકડાના ઓઠાં (ફ્રેમ) ઉપર છ કપડાંના કટકા ચઢાવવામાં આવે છે; તે કપડાં જુદા જુદા કાપડનાં બનાવેલાં હોય છે, એટલે કે જુદી જુદી કુમાશ-વાળાં અને જુદા જુદા વણાટથી બનેલાં તેમાં વાપરવામાં આવે છે. એવાં કાપડને મોટાં મોટાં બુતાનો વડે બુતાનોના કાણા–ગાજ–માં બીડાવીને કે પોરવીને તે ઓઠાંની ઉપર બંધ બેસતું કપડું આવી રહે તેમ ગોઠવવા માટે બાળકને ટેવ પાડવી. હવે એ પ્રમાણે કરવામાં ઘણા પ્રકાર રાખવામાં આવે છેઃ–

(ક) બુતાન અને બુતાન માટે કાણાં; તે બંને ઘણાં મોટાં;–

(ખ) પોતાની મેળે ભરાવી શકાય તેવાં બીડવવાનાં સાધનો;

(ગ) બુતાન અને બુતાન માટે કાણાં–તે બંને ઘણાં ઝીણાં;–

(ઘ) આંકડા હુક અને તેને ભરાવવાનાં કાણાં;

(ઙ.) રંગેલી પટી–રીબન–તે બાંધી દેવાની–તેને માટે કાણાં;

(ચ) કસ બાંધવા માટેની ગોઠવણ.

૨. બીજાં બે–ઉપર કહેલાં છ ઓઠાં શિવાયનાં–ઓઠાંઓ ઉપર ચામડાના કટકા ચઢાવવાના રાખવા જોઇએ.

(ક) તે માંહેના એકને જોડાનાં બુતાન બીડવા (પરોવવા) જેવી ગોઠવણ રાખવી.

(ખ) અને બીજામાં જોડાને વાધરી બાંધવાની જેમ વાધરી બાંધવાની ગોઠવણ રાખવી.

ટુંકામં આમાં એવી ગોઠવણો રાખવી કે જેથી બાળકોની આંગળીઓને આડી–અવળી રીતે વાળવામાં અને કામે લગાડવામાં કેળવી શકાય.

૩. બાળકને એવું ભાન થવું ન જોઇએ કે તેને કાંઇક પાઠ શિખવવામાં આવે છે, અથવા તો કોઇપણ રીતે તેને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકને એવી રીતે અજ્ઞાનપણામાં આંગળીઓને કેળવવાની ક્રિયામાં દાખલ કરવું કે જેનો ભાર તેને લાગે નહિ, અને પોતે કપડાં પહેરાવવાનું કામ કરે છે, તે રમત રમતમાં તેને જણાય નહિ કે તે કાંઇક નવી બાબત શિખે છે, પણ રમત કરે છે, અને ઢીંગલી–પૂતળીની સાથે રમત માંડી બેઠું છે.

૪. બાળકની નજર ખેંચાય તેવી રીતે તેની માતાએ બુતાન પરોવવાનું (બીડવાનું) કામ કરવું, તેમાં ગમત આવે તેવી યુક્તિ હરકોઇ અજમાવવી; અથવા "ચાલો છોકરાં, જોઇએ આ ઢીંગલીને કોણ પહેલાં બુતાન બીડીને બહાર જવા માટે તૈયાર કરે છે? ચાલો, બા–એ તો મારી દીકરી ઢીંગલી છે. હું તેને પહેલાં શણગારીને ઉભી રાખીશ"–એવી કોઇપણ રસ પડે તેવી રીતે બાળકની નજર ખેંચવી.

૫. વારે વારે બુતાન નાખવાં ને કાઢવાં–હુક બાડવા ને કાઢવા–વાધરી અગર કસ બાંધવી અને છોડવી–એ રીતે વારે વારે કરીને અભ્યાસ પાડવો–અભ્યાસ વધારવા માટે બાળકનું કરેલું છોડી નાંખવાથી તેને વધારે રસભર રીતે તે ફરી પુર

કરવાની મરજી થયા કરશે—અને તેમ તેમ તેને શિક્ષણમાં પ્રીતિ વધશે—અને છેવટે ટેવ પડશે. માતાએ ઓઠા ઉપર એક, બે, કે ત્રણ વખત બાંધ-છોડ કરીને ઓઠાને બાળકને સોંપી દૂર ખસી જવું.

૬. બાળક પોતાના પ્રયાસમાં ભૂલ કરે કે અફળ જાય, તોપણ માતાએ તો મુંગાજ રહેવું; કદાચ કઢંગી રીતે બાળકનું કામ જોવામાં આવે તોપણ કાંઇ બોલવું નહિ. શરૂઆતમાં તે છોડીને ફરીથી ગોઠવવા જતાં આળસ કરે, તોપણ સહન કરીને બીજું તેવીજ રમત ઉપર ચઢાવવું, "દરમીઆન તેની ભૂલવાળી રીતે છોડીને સરખું ગોઠવી દેવું—પછી થોડીવાર જવા દઇને વળી તેનું ધ્યાન ખેંચવું કે:—"જો જો પેલું ગોઠવેલું હતું કે કેમ ? તે મેં છોડી નાંખ્યું—જા, ફરીથી પાછું સરખું કરી આપ, જોઇએ !".

૭. ટુંકામાં બાળકને કંટાળો આવે એવું લાગે કે માતાએ તે રમકડું દુર મુકી દેવું; અને બીજું તેના હાથમાં લે તેવી રીતે આગળ ધરવું—એવાં ઘણાં કારણોને લીધે આ શિક્ષણને માટે "કેળવણી શાળા"—એક મોટો ઓરડો અલગ રાખવાની, તેમજ તેવી જગ્યામાં અનેક જાતિનાં સાહિત્યો, સામગ્રીઓ અને સાધનો ગોઠવી રાખવાની, અગત્ય છે. જુદી જુદી જાતનાં રમકડાં રાખવાં; ફક્ત એકજ જાતથી કાંઇ કામ ચાલતું નથી; કારણ કે બાળકની પાસે કંટાળો આવે તેવું બનવું ન જોઇએ.

૮. વળી (ક) હુક કે આંકડાઓ પણ નીચા રાખવા જોઇએ, કે જેથી બાળક ઉભે ઉભે તેને આંબી શકે અને પહોંચી શકે. (ખ) જે ખાનામાં કપડાં અગર બીજી કોઇપણ સાધન-સામગ્રી રાખી હોય તેને બાળક સહેલાઇથી ઉઘાડે અને દઇ દે તેવાં નરમ હોવાં જોઇએ; તે ખાનાં કઠણ હોય તો બાળકનું ધ્યાન તેમાં નકામુ રોકાય અથવા ખરા કામને માટે તેને કંટાળો આવે.

૯. બાળકને "વગર દુઃખ થયે" જે ટેવો સારી પડે તેવી સારી ટેવો પાડવી જોઇએ. જરા પણ દુઃખ લાગે અને બાળકને ત્રાસ પડે, તો ફરીથી તેવી ચીજની કે તેવા કામની તરફ જશે નહિ; માટે એ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવું.

૧૦. ત્રણ વર્ષની ઉમરનાં બાળકોને માટે આ બધું નીર્માણ કરવામાં આવ્યું છે; અને ત્રણ વર્ષ કોઇ રીતે બહુ બચપણની અવસ્થા ગણાય નહિ; માટે ખરાબ ટેવો બાળકને પડીને હાડ જામી જાય—તે અગાઉ સારી ટેવો ત્રણ વર્ષનું થાય તે પહેલાં કે તેવામાંજ પાડવી જોઇએ.

૧૧ ઉપર કહેલાં લાકડાનાં ઓઠાંઓને કપડાં પહેરાવવાનું શીક્ષણ બાળકની જ્ઞાનેંદ્રિયોને કેળવવા માટે ખાસ નથી, પરંતુ તેના સ્નાયુઓને મદદ કરવા માટે હાથની આંગળીઓને કેળવવા માટે તે મુખ્યત્વે કરીને રાખેલ છે.

૧૨. રમતો પણ તદન સરળ હોવી જોઇએ. મો-તેસોરીના વીચારો પ્રમાણે સામાન્ય રીતે આકર્ષણ કરે તેવી રમતો હોય, પરંતુ તે સઘળી એકદમ સરળ હોવી

જોઇએ. બાળક પોતે ઉપરના ઓહાને કે ઢીંગલીને બુતાન, દોરી, કસ, કે હુક ને વાધરી વગેરે બાંધ છોડ કરવામાં પોતાનાં કપડાં પહેરવા અને કાઢવાનું કામ શીખી જાય છે એજ મુખ્ય હેતુ છે.

પાઠ ૭ મો.

યંત્ર કે સાધન જે મોન્તેસોરીની પધ્ધતિ પ્રમાણે બનાવ્યું હોય તેનાથી મેળવેલા જ્ઞાનને વ્યવહારીક રીતે કેવી રીતે લાગુ પાડવું તે શિખવવા માટે બીજી વધારાની અભ્યાસ પાઠની હાર.

૧ એક મુખ્ય અને દેખીતું સારૂં પરીણામ ઉપર બતાવેલી રીતે બાળકને કેળવવાથી એ આવશે કે તેને "પ્રણિધાન"–"એકાગ્ર બુધ્ધિ" એટલે ખાસ એક **ચીજની કે એક કામની ઉપર બધું ધ્યાન પરોવવાની ટેવ પડશે.**

આ વધારેની અભ્યાસ પાઠની હાર માટે ગમે તે ઓરડો હશે તો પણ ચાલશે.

પહેલો અભ્યાસ પાઠ.

(ક) જમવાના ઓરડામાં–બાળકને ચમચાઓ જુદી જુદી જાતના એક થોકડા બંધ આપવા. તેમાં ચાના ચમચા; ખાણા માટેના ચમચા; શેરવો ખાવા માટેના ચમચા; કાફીના ચમચા; ઇત્યાદિ ઘણી તરેહના ચમચા લઇ દરેકને જુદા જુદા રાખ્યા વિના આપી દેવા. તે પછી ફકત એટલુંજ જરૂર પડે તો કહેવું કે "આ બધા ચમચા ઓમાંથી જુદા જુદા માપના નાના મોટા ચમચા અલગ અલગ ગોઠવવામાં બહુ મઝા આવે છે–તેમ કરવામાં ઘણી ભુલ પડે છે–જો એ કેટલી ગમત આપે છે, તે જોઇ તો લે" ઇત્યાદી. એ પછી બાળકને ઘડમથલ અને માથાકૂટ જે કરવી હોય તે કરવા દેવું. અગર તેમાં જરા પણ ગમત ન આવે કે બીજીગમ લઇ જવું. રસોડામાં તપેલાં અને ઢાંકણાંઓ ઘણાં હોય તે તરફ બાળકનું મન દોરીને તેને બતાવવું કે જેથી તપેલાં ઉપર બંધ બેસતાં ઢાંકણાંઓ તે ચઢાવી આપે, અગર તે રમતમાં તેને મન રોકવા દેવું.

બીજો અભ્યાસ પાઠ.

(ખ) બીજી બાબત એવી પસંદ કરવી કે ઘરમાં નહિ, પણ ઘરની બહાર પથરાના જુદા જુદા કદ અને માપના ઢગલા કરવા અને તેના જેવી એક બીજાથી નાના મોટા માપ અને કદની પથરાની ઢગલીઓ કરવા તરફ બાળકનું મન વાળવું. એનાથી બાળકની આંખ અને મગજ ઘણું ચોક્કસ બનશે.

(ગ) ઉપર બતાવેલાં ઓહાંઓને કપડાં પહેરવા–કાઢવાના કામનો જેમ જેમ બાળકને વધારે વધારે અભ્યાસ થાય તેમ તેમ તે પોતાનાં કપડાં પહેરવા કાઢવાના

કામમાં વધારે સ્વતંત્ર બને છે અને તેને બીજાની ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી.

પરતંત્રતા એક જાતનું કેદખાનું છે, તેમાંથી બાળકોને જેટલું બને તેટલું બચાવી લેવું જોઇએ; માટે આ વિષય શીખવવામાં ગમે તેટલા દિવસો પસાર થાય તો પણ માતાએ તેનાથી કંટાળો ખાવો નહિ. અમુક વખત ગયા પછી બાળકને તે કામ શિખી લેવાની ઇચ્છા વધારે બહાર પડશે. કુદરતી રીતે બાળકને પોતાના કપડાં કે શણગાર પહેરવાને માટે ખાસ ઇચ્છા થાય છે. જે ઓઠાં ઉપર એટલે કે લાકડા ઉપર કપડું મજબુત રીતે તાણીને બાંધ્યું હોય તેવા ઓઠા ઉપર બુતાન બાંધવા-છોડવાનું કામ બાળકને ઘણું સ્હેલું લાગે છે. અને તેનાથી જરા વધારે અઘરૂં પોતાના કોટ વગેરે કપડાં ઉપર બુતાનો બીડવા-ઉઘાડવાનું તેને લાગે છે. માટે તે શીખવામાં બાળકને ગમે તેટલો વખત લેવા દેવો. ફોકટ ફાંફાં મારે તોપણ તે ચાલવા દેવું, અને છેવટે સાફ સરખી રીતે ગોઠવી શકે ત્યાં સુધી તે કામ અવારનવાર એક બીજાને આંતરે પણ જારી રાખવું.

વખત ગમે તેટલો લાગે તે બાળકને લેવા દેવો, પણ મદદ જરા પણ લેવા દેવી નહિ; એટલે કે માતાએ બીલકુલ મદદ આપવી નહિ. અલબત્ત બુતાન અને તેનાં કાણાં બને તેટલાં મોટાં શરૂઆતમાં રાખવાં. બુતાન સુંદર હોય કે નહિ તેની ખાસ જરૂર નથી. હોય તો વધારે સારૂં, પણ ખરી અને મુખ્ય જરૂર એ છે કે તે બુતાન એવી જગ્યામાં હોવાં જોઇએ કે ત્યાંથી કાણામાં પરોવી દેવામાં બાળકને અતિશય કડાકુટ થાય નહિ.

(ઘ) પોતાનાં કપડાંનાં બુતાન અને હુક ઉપરાંત, એવી બીજી વસ્તુઓ પણ બાળકની પાસે રાખવી કે જેમાં બુતાન ઉઘાડાય-દેવાય, હુક કઢાય-નખાય, કસ કે વાધરી બંધાય છોડાય. આવે વખતે ઢીંગલી-પૂતળી ખાસ તૈયાર રાખી તેને આપવી. પણ ખાસ ધ્યાનમાં સાવચેતીપૂર્વક રાખવાની એ વાત છે કે બાળકને આંખનું નુકસાન ન થાય તે માટે જે કાંઇ વસ્તુ સાથે તેને કામ લેવું હોય તે જેમ બને તેમ મોટી મોટીજ આપવી.

(ઙ.) કસ, દોરી કે વાધરી બાંધવા-છોડવાનું કામ બુતાન વગેરેના કામની પછીજ આપવું, એટલે કે બાળક ચાર કે પાંચ વર્ષની ઉમ્મરનું થાય ત્યારે તે કામ બતાવવું. તે પછી પણ જો એ ઉમ્મરે બાળકને "સડકી ગાંઠ" કે જેવી કોઇ ઘડા વગેરેના "ગાળીઆ" માટે બાંધવામાં આવે છે તેવી ગાંઠ પાડવાનું અને બીજે દરજ્જે રીત, દોરી વગેરે બાંધતાં શિખે તેવી તદબીર કરવી.

કોઇ પણ વસ્તુ કે ક્રિયા વડે લાંબી રમત કરવી નહિ. "થોડા સો મીઠા" એ કહેવત હમેશાં કામે લગાડવી.

પાઠ ૮ મો.

ચોથી, પાંચમી અને છઠી રમતો બાળકની દ્રષ્ટિ કે નજરને કેળવવા માટે છે.

આંખો વડે જુદી જુદી વસ્તુઓના "કદ અને આકારો"માં તફાવત સમજી શકવાનું એ ત્રણ રમતોથી થાય છે.

બીબાં કે પાસાઓનો મિનારો-બુરજ.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઓઠાંઓમાં બીબાં ગોઠવવાનું કામ અને બુતાન-દોરી વગેરે બેસાડવાનું કે બરાબર પરોવવા-બાંધવાનાં કામની ટેવ થોડા દિવસ સુધી પડી હોય તો તે પછી એક મિનારો બનાવવા માટે બીબાં કે પાસાઓ પસંદ કરવાને માટે તે બાળકને કેળવવા તરફ દોરવું.

મિનારો હરેક તરેહથી બનાવી શકાય; પરંતુ બાળકને માટે તો એક સ્હેલી રીતિથીજ તે બનાવવા માટે દા. મોન્તેસોરીએ ભલામણ કરી છે. તેમાં:—

(ક) ૧૦-દસ લાકડાંના પાસા લેવા.

(ખ) દરેક પાસો જરા જરા કદમાં-માપમાં થોડો એટલે નાનો નાનો થતો જાય, એવા દસ પાસા લેવા.

(ગ) ઘર બાંધવા માટે બાળકને જેવા પાસા આપવામાં આવે છે તેવા મિનારા માટે પસંદ કરવા નહિ.

પહેલી શરૂઆતની વખતે માતા પોતે બાળકોનાં દેખતાં એક મિનારો તે દશ પાસા વડે બાંધી આપે; તેમાં મોટામાં મોટો પાસો સઘળા બીજા નવ પાસાની તળે આવવો જોઇએ અને તેની ઉપર જરા નાનો, તેની ઉપર જરા નાનો-એ પ્રમાણે દસે પાસા ગોઠવી દેવા.

એટલું ગોઠવીને પાંચ મિનિટ થાય અને બાળકોનું ધ્યાન જરાપણ તે તરફ દોરાય કે તુરત તે ગોઠવેલો મિનારો ભાંગીને પાસા જેમ તેમ વિખેરી દેવા. એ પછી જ્યારે બાળક તેવી રીતે ગોઠવવાની મહેનત કરે, ત્યારે પાછું માતાએ અગત્યના નિયમ મુજબ ચુપચુપ દૂર બેસી જવું અને ફક્ત જોયા કરવું. તેમાં એમ પણ બોલવું નહિ કે:—"જો જો બાબુ, અહિં આ પાસો ન હોય; બરાબર વિચારીને જે બંધબેસતો આવે તે જોઇને લે." આવું કાંઇજ બોલવું નહિ. તે તો માતાને કહેવા માટે નથીજ. બાળક તેની પોતાની મેળે શોધી લે તેમ થવું જોઇએ.

કદાચ કોઇ બાળક કાયમ એકજ જાતિની ગોઠવવામાં ભૂલ કરે તો તે પણ સુધારવી નહિ; આડકત્રી રીતે તે ભૂલ ન કરે તેને માટે કદાચ માતા યુક્તિ વાપરે તો કાંઇ વાંધો નથી. દાખલા તરીકે સૌથી મોટા અને પહોળા પાસા વડે દરેક બાળક મિનારો બાંધવા માંડતું નથી. ઘરેરાશ એવી જોવામાં આવી છે કે બાળકો

નવમા એટલે છેક મોટા કરતાં જરા નાના પાસા વડે મિનારો રચવાનું કામ શરૂ કરશે; અને પછી જ્યારે બધો મિનારો બીજી રીતે ગોઠવાઇ રહે ત્યારે દસમો પાસો વધે, તેને ક્યાં મુકવો તેને માટે ગભરાશે. છેવટે કરેલો મિનારો તોડી નાંખવાનો વખત આવશે, ત્યારે તોડી નાંખીને ફરી ગોઠવતાં એની એ ભૂલ ઘણે ભાગે કરશે નહિ.

આ ભૂલ થવામાં સબળ કારણ છે; અને તે કારણ આત્માની કેળવણીની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે કે એ આધ્યાત્મિક વિષયનો ભાગ છે.

૨. એ શિવાય "પાસાના મિનારા"ની બાબતમાં એક એટલું છે કે બાળકને તે બનાવેલો મિનારો આપીને ઉંચકવા માટે કહેવું, અને એક જગ્યાપરથી બીજી જગ્યાપર લઇ જવા-લાવવા તેને કહેવું. તેમ કરવા જતાં જો ભાંગી પડયો, તો ફરીથી બનાવવાનું તે બાળકનું કામ હોવું જોઇએ-એટલે કે તે ગમે તેટલો વખત લે પણ પોતે જાતે બાંધશે તો તે મિનારો ઉંચકી લઇ જવામાં વધારે સંભાળ રહેશે.

૩. આંખે પાટા બાંધીને પાસા ઓળખી કાઢવા દેવા, અને મિનારો રચવો—એ કાર્ય તો ઘણે લાંબે ગાળે આવડે; છતાં કોઇ ચાલાક બાળકને વહેલું આવડે, તો તેને તે પ્રમાણે કરવા દેવું.

પાઠ ૯ મો.

"પહોળી નિસરણિ કે સીઢી."

(ક) ઉપરની જેમ દશ લંબ-ગોળાકૃતિ ન હોય પણ લંબ-ચોરસ આકૃતિવાળા લાકડાના પાસા લેવા.

(ખ) તે પાસા ઉંચાઇમાં અને પહોળાઇમાં એકબીજાથી ઉતરતા માપ-કદના હોવા જોઇએ.

(ગ) ફક્ત લંબાઇમાં બધા એકસરખા રાખવા.

નવી કેળવણીની રમત બાળકને આપતાં દરેક વખતે જુની રમતો તેની પાસેજ રહેવા દેવી; તે માંહેની કોઇપણ લઇ લેવી નહિ ભલે જુની રમતો એકઠી રાખવા માટે એક ખાસ નજીકનો બીજો ઓરડો પસંદ કરી લેવો; અને નવી નવી રમતો મુખ્ય કેળવણી શાળાના ઓરડામાં રાખવી-નવી રમતોમાં જરા કંટાળો લાગે ને કુદરતી રીતે પરિચિત બનેલાં જુનાં રમકડાંની સાથે રમવાનું મન બાળકનું થાય કે તે નજીકના ઓરડામાં તેને જવા દેવું. કારણકે તે પોતે શિખેલું વધારે મજબુત કરવા તરફ દોડે છે, અને "પુનરાવર્તન" કરે છે.

જેવી રીતે બાળક પાસે આગળ બતાવેલી રમતો મુકવામાં આવતી તેવીજ રીતે આ રમત પણ મુકવી; તે ધીમેથી અને કદાચ એક વખત તેની ક્રિયા બતાવવી;

વાજબી લાગે તો તેમ કરીને તે મુકવી. મોટો અને પહોળામાં પહોળો પાસો પહેલો એટલે બીજા બધા પાસાની તળે આવી જાય તેમ મુકવો, અને તે પછી બીજા પાસાઓ ધીમે ધીમે એવી રીતે ગોઠવવા કે જેથી એક સીઢી થઇ રહે; અને તેનો આકાર "લંબ-ચોરસાકૃતિ" નો હોવો જોઇએ.

તે પછી માતા આગળની માફક પાસા બધા વીંખી નાંખીને દૂર ચાલી જાય, અને જોયા કરે કે બાળક કેવી રીતે ગોઠવે છે. પાસા લંબાઇમાં બધા એક સરખા છે અને પહોળાઇ તથા ઉંચાઇમાં તેનો ફેરફાર છે તો નવી નવી જાતની નિસરાણુ કે દાદર બાળક દરેક વખતે બનાવે તો તેમાં કોઇ રીતે વચ્ચે આવવાનું નથી.

મિનારા કરતાં આ મનોયત્ન જરા અઘરૂં લાગશે.

હવે દા૦ મોન્તેસોરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે એટલું સમજવાનું છે કે જે રમકડાં કે બીબાં અથવા પાસા એક રમતને માટે નિર્માણ કર્યાં હોય, તેને તે અગર તેમાંથી કોઇપણ ભાગ બીજા રમકડાંને બદલે વાપરવાં નહિ.

પાઠ ૧૦ મો.

લાંબી નિસરણિ—કે સીઢી.

૧–મિનારો, પહોળી નિસરણિ એ બે બાળક શિખી જાય કે પછી તુરત લાંબી નિસરાણુ રચનાં શિખે તેવી હીકમત વાપરવી. ત્રણે રમતોમાં આ રમત ઉપયોગી ઘણી છે; કારણકે ગણિત માટે જે હિસાબની ગણત્રી કરવી જોઇએ, તેને માટે આ રમત બહુ કામે લાગે છે. જેમ જેમ બાળક ઉમ્મરે મોટું થાય છે તેમ તે આ લંબ-ચોરસાકૃતિના ટુંકા સરિયાઓની રમત વડે ગણત્રી કરવાની સરળમાં સરળ રીતિઓ પકડી શકે છે.

૨–શરૂઆતમાં એવા સરિયા બાળકને બતાવવા. તેમાં જુદા જુદા કદના તે બાળકના ધ્યાન ઉપર લાવવા; અને નાનામાં નાનો સરિયો એક ઇંચ લાંબો હોય, તો મોટામાં મોટો દશ ઇંચનો રાખવો.

૩–માતા રચના કરે છે, તેમાં તેણે ધ્યાન આપવું કે બાળકની નજરે ખાસ બધા સરિયાનો લાલ રંગવાળો ભાગ એક છેડા ઉપર આવે; અને એકસરખા લાલ રંગવાળો ભાગ અને આસમાની રંગવાળા ભાગો સાથે આવવા જોઇએ. એમ કરવાની નિયમિત રીતિ બાળકના ધ્યાન ઉપર લાવવી. એ રીતિમાં એકથી દશ સરિયા સુધી એટલે નિસરણિની તળીએથી ટોચ સુધી ગોઠવણ કરવી. તે સરખી થવી જોઇએ. તે પછી અગાઉની માફક કરેલી ગોઠવણ વીખી નાંખવી અને સરિયાઓ શેળ-ભેળ કરવા; અને તે પછી બાળકને સરખા ગોઠવવા માટે કહેવું. જે બાળકને ગણતાં પણ ન આવડતું હોય તેવાંને પણ આ ગોઠવણમાં બહુ ગમ્મત પડે છે; અને આમાંથી

રમત કરતાં કરતાં આંકડા કે સંખ્યાની ગણત્રી કરતાં બાળક શીખે છે. એટલા વખત સુધીમાં તો ફક્ત લાંબી–સીઢીના સંબંધમાં ફક્ત એટલુંજ શિખે તેવી ગોઠવણ રાખવી; પરંતુ જેમ જેમ બાળક આગળ વધે છે અને તેના મનનો વિકાસ થાય છે, તેમ તેમ તેને આ રમતમાં ઘણી ગમ્મત પડશે. એ સરિયાના કટકાઓને ઘણી જુદી જુદી રીતે ગોઠવી શકાય છે; અને તેની મદદ વડે સરવાળા અને બાદબાકી સરલ તથા સ્હેલી જાતની શિખવી શકાય છે.

હવે દરેક ઉપર બતાવેલી ચાર–પાંચ જાતની રમતોમાં દસ કટકા દા૦ મોન્તેસોરી વાપરે છે તેનું કારણ પણ સમજવા જેવું છેઃ–બાળક મુકાબલાથી શિખી શકે છે; તેમાં તુલના કરે છે, સરખાપણું કયાં છે તે જોઇ શકે છે, તેની સાથે સરખાપણું કયાં નથી તે પણ જોઇ શકાય છે; અને સરખું તથા નહિ સરખું એ જુદા જુદાં રાખી વિભાગો કરી શકે છે. નાના–મોટાપણું કદમાં તથા માપમાં વર્તી શકાય છે.

સંયોગો જેવા હોય અને જેવી જાતની જરૂરીઆત લાગે તેવી રીતે ઉપરનાં મનોયત્નો વહેલાં કે મોડાં શિખવી શકાય છે. તેમાં પહેલું આ અમુકજ હોવું જોઇએ; અને બીજાં બધાં તેની પછી બાળકને આપવાં એમ કરવાની જરૂર નથી. માતાને જેમ અનુકુળ પડે તેમ અનુક્રમ ગોઠવવા તરફ લક્ષ આપવું. માતાને દરેક વખતે પોતાના બાળકની બુદ્ધિનો ખરો ખ્યાલ આવી શકે છે, અને માતા જેટલું છોકરાંની બુદ્ધિનું માપ લઇ શકે તેટલું બીજા કોઇ લઈ શકે નહિ તે સ્હેલાઇથી સમજી શકાય તેવું છે. વળી બાળકો બાળકોમાં પણ ઘણો ફેર પડે છે; માટે દરેક વખતે આ બાબતમાં દરેક માતા પોતાનાં બચ્ચાં માટે પોતાના ડહાપણ પ્રમાણે વર્તશે એમ રાખવાની જરૂર દા૦ મોન્તેસોરીને લાગી છે.

આવાં યંત્રો અને ઓજારો સહિત બાળકોને શિખવવામાં દા૦ મોન્તેસોરીનો હેતુ બે પ્રકારનો છેઃ–

૧. પોતાના શરીર ઉપર જેટલો બને તેટલો કબજો કે અંકુશ બાળક રાખી શકે તેવું બનાવવું; અને

૨. પોતાની ઇચ્છા–શક્તિ ઉપર જેમ બને તેમ વધારે અંકુશ રાખી શકે તેવું પણ તેને બનાવવું.

પાઠ ૧૧ મો.

"સ્પર્શ શક્તિનો વિકાસ કરવો."

"રેતી લગાડેલા કાગળનું પુંઠું"—નંબર પહેલો.

એક કાગળનું પુંઠું એવું લેવું કે જેનો અડધો ભાગ રેતી પાયેલો હોય અને બીજો અર્ધો ભાગ લીસો ને સુંવાળો હોય. આને લીધે ભોંય કે અસલ કાગળના બે ભાગો વચ્ચે કેવો ફેર છે, તે બાળકના સમજવામાં આવી શકશે. કેટલીક વાર તો બધી રમતો પહેલાંજ આ રમત શિખવવાની શરૂઆત થાય છે. બાળકની વૃત્તિ પણ લીસાપણું અને ખડબચડી જમીન–એ બે જુદી જુદી જાતો તરફ જલદી દોરાય છે. માતા પ્રથમ આવું પુઠું પોતાના ખોળામાં મુકે છે, અથવા તો બાળકના નાના મેજ ઉપર તેને રાખે છે; અને સુંવાળા ભાગ ઉપર—"**લીસું–સુંવાળું**" એવા શબ્દો **બોલીને** માતા પોતાની આંગળીઓ ફેરવે છે. આમાં પણ હમેશાં અને દરેક વખતે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ આંગળી ચાલવી જોઇએ. તે પછી ખડબચડી કે કરકરીઆંવાળી કાગળની બાજુ ઉપર તેવા એટલે "**ખડબચડી**" છે એવા શબ્દો **બોલતે બોલતે** આંગળીનાં ટેરવાં માતાએ ફેરવવાં જોઇએ.

આમ કરવાથી બાળકને **(૧) અવાજની સાથે (૨) મનમાં સમજ** પેદા થઇ શકે છે કે, અમુક ભાગ લીસો છે, અને અમુક બીજો ભાગ કરકરીઆ વાળો કે લીસો છે. તે ઉપરાંત વળી માતાની સ્પર્શ શકિત બાળકની સ્પર્શેંદ્રિય જેટલી તીવ્ર અને ચાલાક હોતી નથી, માટે માતાના કરતાં બાળકને જલદી અસર થઇ શકે; અને તે પ્રમાણે વર્તીજવામાં તેને બહુ મઝા આવે છે, તેની સાથે તે જલદી કરી શકે છે.

બેત્રણ દીવસ એ શીખવામાં ગાળવા દેવા; અને પછી કાગળના પુંઠા તરફ વગર જોયે બાળકને વર્તવા દેવું; એટલે કે ફકત અડકવાથીજ તે વર્તી શકે ત્યારે સંતોષ પામવું. આંખે પાટા બાંધીને અથવા તે પુંઠાથી દૂર નજર રખાવીને બાળકને ફકત તે બંન્ને જમીનો ઉપર વારાફરતી પોતાની આંગલી જરા જરા અડકાડવા દેવી; અને તેની પાસે બોલાવવું કે કેવી જમીનને તે એ અમુક વખતે અડકે છે. તેમાં જવાબ ખરોજ આવવો જોઇએ.

જરાપણુ મગજ થાકી ગયેલું લાગે અથવા બાળક મુંઝાઇ જાય તો આ રમત બંધ કરી નાંખવી; અને વચ્ચે એક બે બીજી રમતો રમવા દઇને કલાક કે અર્ધા કલાકને આંતરે વલી તે રમત ફરી હાથમાં ધરવી. બધી વખત ડાબીમેરથી જમણી મેર હાથને વળતાં શિખવવાની બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી; કારણ કે કાગળ ઉપર મોટી ઉમ્મરે લખવાની ક્રિયા કે વાંચવાની ક્રિયા શિખતી વખતે તેને તેવીજ રીતે વર્તવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રહે. બાળકને લીસી જમીન ઉપર હાથ ફેરવવાનું બહુ ગમશે, અને બંને વખતે આંગળીઓ ફેરવતાં બાળકના મ્હોં ઉપર અંદરખાને થતી અસર બહાર પડશે તે માતાના ધ્યાન ઉપર આવ્યા કરશે.

પાઠ ૧૨ મો.

રેતી પાયેલા કાગળનું પુંઠું—સંખ્યા બીજી.

એક લીસા અને સાફ કરેલા પાટીઆ ઉપર કાગળના ટુકડા રેતીવાળા અને રેતી પાયા વગરના—એ પ્રમાણે વારાફરતી આવે, તેવા કટકા કે ટુકડા રાખવા. આ વર્તવામાં આંખે પાટા બાંધવા નહિ; કારણ કે તેની બુધ્ધિ ચલાવવા જતાં મગજમાં ગોટાળો થઇ જાય અને બાળક વર્તવામાં ભૂલ કરે તેથી ગભરાઇ પણ જાય. તે શિખવામાં બાળકને પુષ્કળ વખત લેવા દેવો જોઇએ; અને કાગળ કે પાટીઆની જમીન ઉપર આંગળીઓ ફેરવવામાં તદ્દન છૂટ રાખવી જોઇએ જયારે મગજમાં (૧) થાક લાગ્યા વગર (૨) ગભરાયા વિના, (૩) જલદીથી, (૪) ચોકકસ રીતે બાળક કહી શકે કે તે લીસી જમીનને અડકે છે, અથવા ખડબચડીને અડકે છે, ત્યારે તે વખતથી તેની સ્પર્શ કરવાની ઇંદ્રિય વડે તેને ખરૂં જ્ઞાન થયું એમ કહી શકાય. તેણે પહેલું પગલું ભર્યું, અને હવે તે આગળ વધીને વધારે વધારે મુસ્કેલીવાળી રમતોમાં ભાગ લઇ શકશે, એટલી વાત નકકી થઇ શકે છે.

આ મનોયત્નમાં બાળક ધીમે ધીમે પોતાની નાની આંગળીઓ વડે ઉંચી જમીન કેમ પારખવી તે જાણી શકે છે અને રેતીથી પાયેલા કાગળો ઉપર લખેલા અક્ષરનું જ્ઞાન કરવા અગાઉ આ રીતિની રમત તેને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડશે એ ચોકકસ વાત છે.

પાઠ ૧૩ મો.

"બાળકની સ્પર્શેંદ્રિયનો વધારે વિકાસ".

દા. મોન્તેસોરીના યંત્રનું સ્વરૂપ અમુક દરજજે જોયું. હવે તેના યંત્રમાં બીજી ઘણી બાબતો છે. એક નાનું કબાટ જેવું સાત ખાનાવાળું ખોખું કરાવી તઇયાર રાખવું; અને દરેક ખાનામાં જુદી જુદી જાતનાં કપડાં મુકવાં.

આ કપડાંઓમાં નીચે પ્રમાણે બે જાતજાતના બે કટકાઓનો સમાવેશ કરવાનો છે, તેઃ—

(૧) મુખમલ; (૨) રેશમઃ (૩) ઉન; (૪) ખડબચડુ બીજું સુતરનું કપડું; (૫) એની સાથે સુતરનું કુમાશદાર સુંવાળું કપડું; (૬) અને સણનું કપડું ખડબચડું; (૭) તથા સણનું કુમાશદાર સુંવાળું કપડું.

આ સાત જાતિનાં કપડાંમાં તદ્દન ચોખ્ખા ભેળ શેળ વગરનાંજ નમુના પસંદ કરવા જોઇએ. કોઇમાં પણ થોડું કાપડ ને થોડું શણુ કે ઉન કે એવી કોઇ રીતિથી ભેળશેળ થયેલું કપડું નજ હોવું જોઇએ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

આ રમતની શરૂઆત કરવા પહેલાં દરેક કપડાની જાતના નમુના બાળકને જોઇને તપાસવા દેવા; તેનું ધ્યાન પૂર્ણ રીતે તે તરફ ખેંચાય ત્યારે તે તપાસી લેશે. તપાસી લેતી વખતે અથવા તપાસ્યા પછી ફરીથી તેને એક પછી એક (૧) ધીમે ધીમે, (૨) સ્પષ્ટ રીતે; (૩) ચોખ્ખાઇથી સમજી શકાય તેમ નામ બધી જાતિના કપડાંનાં કહી સંભળાવવાં. તે બધી જાતની ઉપર નજર રાખીને તેનાં દરેકનાં નામોથી બાળક વાકેફ થાય ત્યારે પછી બીજે પગથીએ તે બાળકને દોરવી મહેનત કરવી.

બીજે પગથીએ તેની આંખે પાટા બાંધીને પછી અડકવાથી તે વર્તી શકે ત્યાં સુધી તેને ઓળખાણ પડવા દેવી. આંખે પાટા બાંધવાની જરૂર ન લાગે તો આંખને બીજે નજર રાખે તેવી રીતે ગોઠવણ રખાવવી. પછી એક પછી એક માતા માગતી જાય તેમ તે બાળક ગાગેલું કપડું કાઢીને આપતું જાય અથવા બીજાં બાળકો સાથે હોય ને તેઓ રમત કરતી વખતે માગણી કરે તો તેવી રીતે થવા દેવું. કપડાં જેમ તેમ અનિયમિત રીતે ગોઠવીને રાખ્યાં હોય તેમ તેમ મુસ્કેલી વધતી જાય છે. આવી રીતિથી લગભગ એક અઠવાડીઆ સુધી રમત કરે તો તે બાળક વધારે આગળ વધશે; અને એવી રીતે આગળ વધ્યું છે, એમ ખાત્રી થાય ત્યારે તે મુલતવી રાખવી.

પાઠ ૧૪ મો.

વધારે બીજાં મનોયત્નો અને રમતો–"સ્પર્શેંદ્રિયથી થઇ શકે તેવાં" અડકીને ઓળખાણ કરાવવા માટે.

૧ બે બધાં કપડાંના કટકાઓ (ક) એક સરખા દરેક જાતના લેવા–(ખ) તેના બે ઢગલા કરવા; તે પછી રમત શરૂ કરવીઃ–

માતા મુખમલનો એક કટકો ઉંચકે; તેનું નામ દેતી નથી; અને એવી જાતનો ટુકડો પડેલા ઢગલામાંથી બાળકને ઉપાડવા માટે ફરમાન કરે. તે બાળક પણ પાસે પડેલા ઢગલામાંથી જોયા વગરજ ઉપાડે.

આમ કરવામાં બાળક બધા કટકા એક પછી એક વિંખી જોશે અને તેમ કરવામાં બીજાં બાળકો કે જોનારા હોય તેઓને બહુ મઝા પડશે; અને જ્યારે કદાચ તે બાળક ખરેખરો માગેલો મુખમલનો કટકો કાઢી આપવામાં ફતેહ પામે, ત્યારે માતા અને બધાંને ગમ્મત લાગશે. આવી રમતમાં હંમેશા મખમલ કે રેશમથી શરૂઆત કરવી વાજબી છે; કારણકે તે જાતનાં કપડાં બીજાં કપડાંઓથી તુરત ઓળખાઇ આવે છે.

બે બાળકો હોય તો બંનેને એક સાથે પારખી કાઢવા કહેવું–જે પહેલુ પારખે તે વધારે આનંદ આપશે.

પાઠ ૧૫ મો.

"બીજી વધારાની તેવીજ રમત.'

આ ને આ રમતમાં માતા પોતાની બુદ્ધિ અને કુશળતા વાપરીને મનગમતી રમતો શોધી કાઢી શકે છે.

દાખલા તરીકે:-પોતાનાં ઘરમાં મેજ ઉપર બાળકને માટે એક નાની (ક) સાવર્ણી-ઝાડુ કે બ્રશ;-અને (ખ) ધૂડ ઝાપટવા માટે એક કપડાંનો કટકો; તથા (ગ) ધૂડ વાળીને એકઠી કર્યાં પછી તે ધૂડને નાંખવાનું એક કાંઇ નાનું ઠામ, એટલી ત્રણ ચીજો તયાર આપી રાખવી. પછી ધીમે ધીમે એવી ટેવ પાડવી કે પોતાના ભણુ-વાના ઓરડામાં તેની માતા અને તે શિવાય બીજા કોઇને દાખલ થવા દેવાય નહિ, ત્યાં તે બાળકને પોતાને હાથેજ બધી વસ્તુઓ સાફ-સુફ રાખવી જોઇએ.

તે શિવાય જમવા માટે પાટલી કે નાનો બાજોઠ અને થાળી-વાટકો, પાણીનો કળશો-પ્યાલો વગેરે બધી જરૂરની ચીજો તેણે પોતેજ ગોઠવવી જોઇએ; તે પોતાને માટે; અને તેટલું થાય કે પોતાની માતાને માટે પણ તેની પાસે ગોઠવણ કરાવવી.

ટુંકામાં જેટલું પોતે કરી શકે તેટલું તેનીજ પાસે કરાવવું. ચા વખતે ચાની વ્હેંચણી કરવામાં તથા પ્યાલા, રકેબી તથા ચમચા સર્વેને આપી દેવામાં બાળક પોતાની મેળે કરવાની હોંશ બતાવે તો તેનેજ કરવા દેવું. જો કાંઇ કામ આવી જાતનું કરવામાં તેની શરૂઆતમાં ભૂલ થાય તો તે પણ તેનેજ સુધારવા દેવી. માટી કે ધાતુનાં ઠામ-વાસણથી શરૂઆત કરાવવી; અને પછી જ્યારે બાળકનો હાથ ઠરે, અને સ્થિરતા તેનાં અંગોમાં આવે, તથા દરેક રીતે ચાલાકી આવે ત્યાર પછી કાચનો સામાન પણ તેને આપવામાં હરકત નથી-શિવાય હરકોઇ ઘરના કામમાં બાળકને આનંદ આવે અને હોંશભર જોયા કરે તે તેને જોવા દેવો; ભય કે જોખમ નાહ હોય તેવું કાંઇ કામ કરવા માટે માગણી કરે તો વધારે ખર્ચ કે નુકસાન થતું ન હોય તો તેને તે કામ કરવામાં ઉ-તેજન આપવું.

આમ કરતાં જો બાળક ધીમે ધીમે આગળ વધે અને ગરીબ માતાને તેનાં કપડાં કે વાસણ ધોવામાં, નિચોવવામાં, ઝાડૂ વિછળી કાઢવામાં-અને એવી દરેક રીતે મદદ કરવામાં તાલીમ મેળવી લે તો પછી ડા૦ મોન્તેસોરીનાં યંત્રનો ખપ કરવાની ખાસ જરૂર કોઈ રીતે નથી-એ દરેક માતાએ ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત છે.

પાઠ ૧૬ મો.

"ચાર વરસની ઉમ્મરે લખતાં શિખવવા વિષે."

"રેતીના કાગળની ઉપરના અક્ષરો."

ઉપર બતાવેલી રમતો સઘળી બરાબર રીતે બાળક રમી શકે, અને તે માંહે તેની કેળવણી આગળ સારી રીતે ચાલી શકે, કે પછી તુરત બાળકને એક કટકા ચોટાડેલાં લાકડાની પેટી આપવી–આ પેટીમાં ડા૦ મોન્તેસોરીએ રેતીનાં કાગળ ઉપર દોરેલા અક્ષરો રાખવામાં આવ્યા હોય છે.

"એવા અક્ષરો બનાવવાની રીતી."

(ક) સાફ–સપાટ અને (ખ) ગોળ અક્ષર લખવા–(ગ) તે કાળી રેતીમાંથી કાપી કાઢવા–અને (ઘ) કાગળમાં ઢાળીને (ડ.) તેવા કાગળો સાફ, સુંવાળા, સફેદ પત્તા ઉપર ચોડી દેવા, અથવા હરકોઇ વસ્તુ ઉપસી આવે, તેવી ઉપર તે કાઢવા; અને તેવો કાગળ ચોડી દેવો.

પછી બાળકની પાસે તે મુકવા; અને બાળકને કોઇ પણ રીતે વડે અડકવા શિવાય બીજી ઇંદ્રિયનો ઉપયોગ થોડો કરવાનું કહેવું. આંખે નહિ જુએ, પણ આંગળીઓનાં ટેરવાં તે અક્ષરો ઉપર ફેરવીને, દરેક અક્ષરને બાળક ઓળખતાં શિખે તેવી તદબીર ને યોજના રાખવી.

પહેલાં ફકત માતા બાળકની આગળ (૧) અક્ષર ઉંચો ધરીને બતાવે; (૨) તેનો ઉચ્ચાર શિખવે; એટલે ઓળખાણ પડાવે; (૩) અને તે પછી તે અક્ષરની ઉપર આંગળી ફેરવીને તે જેવી રીતે લખી શકાય તેવી રીતે ધુંટાવે; (૪) બાળકને બહુજ હલકે હાથે સફાઇથી તે અક્ષર ઉપર આંગળી ફેરવતાં શિખવવું; અને તે અક્ષરને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફજ ઘુંટે છે કે કોઇ અવળી રીતે તેમ કર છે, તેને માટે માતાએ ધ્યાન રાખવું. (૫) અક્ષરની જે આકૃતિ બાળક ઘુંટે છે, તેનો ઉચ્ચાર તેને શુદ્ધ રીતે અને ખરેખરો આવડે છે કે નહિ તે શરૂઆતમાં ખાસ જોયા કરવું.

"બાળકની સમજશકતીની કસોટી કાઢવા વીષે."

જેવા થોડા અક્ષરો બાળક શિખે કે તુરતજ જેમ રંગના શિક્ષણ વખતે બાળકની ચકાસણી માતા કરતી હતી, તેવી રીતે માતાએ અક્ષરોની બાબતમાં પણ કરવું:–મેજ ઉપર માતા ચાર પાંચ અક્ષરો ફેંકી દે; અને પછી એમ કહે કે:–"ચાલો ભાઇ, 'અ' લાવો જોઇએ; 'આ' લાવો જોઇએ"–એ પ્રમાણે ફરમાન કરે; તે ઉપરથી બાળક જો જલદી અને સાચે સાચો અક્ષર પોતાની ખાત્રીથી લાવી આપે, તો બીજા ચાર–પાંચ શિખવવા; અને તેવી રીતે મૂળાક્ષરનું જ્ઞાન પુરૂં કરાવવું.

"બાળકને અક્ષર ઓળખતાં અને જોડણી કરતાં શરૂઆત કરાવવા વીષે."

જો અક્ષર ઓળખવામાં કામ આગળ સારી રીતે ચાલે, તો પછી જોડણીનું કામ સ્હેલા સ્હેલા શબ્દો કે બોલોમાં ચલાવવાની શરૂઆત કરવી. જેમકે "બ" અને "અ"–બને ઓળખી શકે, તો તેને જોડી દેવાની ક્રિયા કરાવીને, "બા" ઉચ્ચાર શિખવવો; અથવા "મ" અને "અ" ઓળખી જાય પછી, "મા" બોલ શીખવી શકાય.

માતા કદાચ એમ પણ આ બાબતમાં આગળ ચાલ્યા પછી કરી શકે કે:– "જો ભાઇ, "મ" અને "અ"–બે એકઠા થાય તો કેવો ઉચ્ચાર બને" ? "મા, મા"–એમ બે વખત બોલીએ તો કોણ થાય" ? એવા એવા સવાલો પૃછીને પોતાનું કામ આગળ ચલાવે.

પાઠ ૧૭ મો.

"નીયમસર હરતા–ફરતા અને હલાવવામાં આવતા મુળાક્ષરો વાંચતાં શિખવા વિષે".

આને માટે ખાસ યુક્તિ કરવાની જરૂર છે:–બે મોટી સપાટ કાગળ ચોડેલા લાકડાની પેટીઓ લેવી, અક્ષરને માટે જૂદાં જૂદાં અને જુદાં જુદાં ખાનાં રાખવાં. દરેક અક્ષરને માટે તેમાં દરેક ચાર કે પાંચ એવડાં ખાનાં રાખી શકાય છે, બાકીના અક્ષરો–સંપૂર્ણ મૂળાક્ષર–ને માટે ઘેર પણ બનાવી શકાય છે.

હવે આમાં રેતીનાં પાયેલા કાગળની માફક કાગળ ઉપર અક્ષરો ચોડી દેવામાં આવતા નથી, અને બાળકની જેમ મરજી પડે તેમ તે અક્ષરોને લઇ શકે છે, તથા સ્હેલાઇથી ગોઠવી પણ શકે છે, અને એટલાથી બાળકની શબ્દોની સાથે ઓળખાણ અને તે પછીથી લખવાની ક્રિયા થાય છે. અક્ષરો ખાનાંમાંથી બાળક ઉંચકી લે છે, અને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે શબ્દો બનાવી દે છે, એટલે કે આટલે સુધી હદમાં તે બાળકની કેળવણી આગળ વધવાથી તેના નાના હાથમાં પેન્સીલ કે કલમ તે સારી રીતે અને સફાઇથી પકડી શકે છે.

"શબ્દો ઓળખવાની કે બનાવવાની ટેવ પાડવી."

અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દો બનાવવાની મુસ્કેલી લાગે છે, તેવી મુસ્કેલી ઇટલીની ભાષામાં લાગતી નથી, કારણકે ઇટલી દેશની ભાષામાં અવાજના પ્રમાણે અક્ષરોમાંથી શબ્દો બનાવેલા હોય છે, અને અંગ્રેજીમાં તેમ નથી.

તે માટે બાળકને શરૂઆતમાં જોડણી શિખવતી વખતે સ્હેલા અંગ્રેજી બોલો શિખવવાની દા. મોન્તેસોરી ભલામણ કરે છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરને માટે બહુ મુસ્કેલી નથી, અને તેને વિષે ખાસ ધ્યાન રાખવાની બાબત માતાને

હોતી નથી. અંગ્રેજીમાં–"રેટ", "હેન," "ડોગ" Rat, Hen, Dog–એ શબ્દો શિખવવા અગાઉ "મમા", "પપા"–એવા એવા બોલો વહેલા બાળકની સમજમાં ઉતારવા પછીના વખતમાં જેમ બને તેમ ધીમે ધીમે અનિયમિત જોડણી વિષે ખ્યાલ આપવાની બીલકુલ જરૂર નથી, પરંતુ ફક્ત એટલુંજ કહેવું કે અંગ્રેજી ભાષામાં જે રીતિની જોડણી હોય, તેજ શિખી લેવી.

પાઠ ૧૮ મો.

પહેલું–" ઉપર બતાવેલા યંત્રોનું શીક્ષણ લીધા બાદ પુનરાવર્તન."

પહેલું–ચાલતા મૂળાક્ષર વડે બાળકને રમવા દેવું. રેતીના કાગળ ઉપરના અક્ષરો ધીમે ધીમે જારી રાખવા.

બાળકની પાસે અક્ષરો "ત્રેસ" કરાવવા–એટલે ઝીણો કાગળ અક્ષર ઉપર મૂકીને તેને બરાબર અણિશુદ્ધ લખતાં કે દોરતાં શિખવવા. બાળકને અક્ષર જોવાથી સંતોષ થતો નથી, પણ અક્ષરને અડકવાથી આનંદ આવે છે; અને તેને જેવો હોય તેવો લખવાનું તે પસંદ કરે છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે બાળકને નજરે જોઇને અક્ષર ઓળખવો મુશ્કેલ થાય છે, અને આંગળી ફેરવીને જે રીતે જ્ઞાન થયું હોય છે, તે મુજબ તે સારી રીતે પારખી કાઢે છે.

બીજું:–કાગળ ઉપર ભૂમિતિનાં ખોખાંની રેખા દોરવી; અને રંગેલી ચક વડે તે રેખા ભરી દેવી; એટલે કે એમ કરવાથી પેન્સીલનો ઉપયોગ કરતાં બાળક શિખી શકે છે.

ત્રીજું–લખવાના હુન્નરને માટે:–

(૧) પેન્સીલ વડે દોરવાની ટેવ પાડવી; (૨) આંખ અને સ્પર્શ વડે રેતીના કાગળ ઉપરના અક્ષરની ઓળખાણ પાડવી; (૩) હાલતા–ચાલતા અક્ષરો મૂળાક્ષરો વડે શબ્દો બનાવવા–આ ત્રણ રસ્તા એક સાથે અમલમાં મુકવા જોઇએ. સીધી સમાતર લીટીઓ અક્ષરો કાઢતી વખતે દોરતાં બાળકને આવડે છે કે કેમ, તે માતા જોઇ શકે છે. એ ત્રણ રસ્તા ઉપર બાળક સારી રીતે આગળ ચાલે કે તુરત તેને લખવાની તરફ વારંવાર વળવાનું મન થાય છે.

ચોથું–આ વખતે સાવચેતી કેટલે દરજ્જે રાખવી તે જાણવાની જરૂર છે:–

(ક) ઉતાવળ કે ધાઇ નહિં કરવી તેને માટે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

(ખ) **ચાર વરસના** બાળકને લખતાં શિખવા માટે છ અઠવાડીઆંની અક્ષર ઓળખવા વિગેરેની બાબતમાં તયારી રાખ્યા પછી આવડે–એટલે છ અઠવાડીઆં સુધી ટકાવી રાખવું: અને **પાંચ વરસના** બાળકને ફક્ત એક મહીનોજ લાગે છે.

(ગ) "કે. સા. ડી. બેબીની" માં માતાની સમક્ષ ઘણાં બાળકો રહે છે; અને તેઓમાં કેટલાંક લખતાં જલદી શિખે છે, અને કેટલાંક પાછળ રહી જાય છે; તો પાછળ રહેનારાંને માટે ઉતાવળ કોઇ રીતે કરવાની નથી.

પાઠ ૧૯ મો.

"સુચના વીનાનું કામ–બાળકની કાયમની સરેરાશ–સાધારણ જીંદગી નભાવી રાખવા વીષે."

ઉપર બતાવેલી રમતો જેવામાં રમાતી હોય, તેવામાં બાળકની દરરોજન નિયમસરની રહેણી-કરણી તો જેમ ચાલતી હોય તેમ ચાલવા દેવી જોઇએ. બાળકને બતાવ્યા વગરની બહાર રખડવાની કે સંતાઇને શોધવાની–"હાઇનો ઘોડો," "ધનરે ધન"–વગેરે રમતો રમવાને માટે પોતાનેજ જ્યારે મન થાય ત્યારે રમવા દેવું.

દરેક બાળની ઉમ્મરને માફક આવે તેવી રીતે વાર્તાઓ પસંદ કરી રાખવી; તે માંહેથી કહેવી; કાંઇ કવિતા તેને ગમ્મત પડે તેવી તેની પાસે બોલી સંભળાવવી અને નિદ્રા માટે તેને લાંબો વખત રહેવા દેવો; અને ઘરને લગતાં કામકાજ માટે પણ તેને જવા દેવું.

"છોડવામાંથી અને પ્રાણીઓમાંથી પસંદગી કરીને વહાલાં કરવા દેવાં"

આપણાં હીંદુ બાળકોને તુલસી કે વડ કે પીપળો કે ડોલર, ગુલાબ વગેરે ઝાડ ઉપર પ્રીતિ થાય, અને તેને એક કુંડામાં વાવાને ઉછેરતાં શિખે, તથા ઉછેરવામાં ગમ્મત માને તેવી જાતની કેળવણી આપવી તેની સાથે બીલાડીના બચ્ચાંને પાળવામાં અને પોપટ–ચકલી વગેરેને પાળી પોતાનાં પ્યારાં કરવામાં તેને મઝા પડે તેવા રીતે બાળકનું મન દોરવા તરફ માતાએ ધ્યાન આપવું.

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે મોન્તેસોરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શિખવવાનું કામ સારૂં છે; તે છતાં તેની રીત કેવી હતી તે બરાબર સમજ્યા વગર આગળ ચાલવામાં જોઇએ તેવું ફળ મળતું નથી. તેણીનું યંત્ર કેવી જાતનું છે, તે સમજાવવાથી પણ તેણીએ જે કારણથી યંત્ર કામે લગાડયું છે તે સમજી શકાતું નથી; માટે તે બાઇનો હેતુ અને મુખ્ય મુદ્દો જાણવો જોઇએ.

એક જંગલમાં રહેલાં માબાપ પણ મોન્તેસોરીના જેવો બચ્ચાં તરફ પ્રેમ હોય અને બચ્ચાંની મગજશક્તિને માટે પુરતું માન હોય તો પછી તે બાઇના યંત્રની જરૂર લાગ્યા વગર પણ તેના જેવું ભણતર ભણાવી શકે છે, જ્ઞાન આપી શકે છે, અને કેળવાયલાં બાળકો બનાવી શકે છે.

માટે માતાઓએ ખાસ પોતાનાં બચ્ચાંની મગજની અને અંતરાત્માની દરેક શક્તિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી; અને દ્રઢ આસ્થાપૂર્વક માની લેવું કે તે શક્તિને–પોતે સારી રીતે કેળવી શકશે.

ધી કેસાડી બેંબીની.

"કેસાડી બેમ્બીની"–એનો અર્થ એવો છે કે છોકરાંનું ઘર. એ બોલ ઇટલીની ભાષાનો છે. જેમ "કીન્ડરગારટન" જર્મન ભાષાનો બોલ છે, અને તેનો અર્થ છોકરાંની વાડી એવો થાય છે, તેમ આ શબ્દનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

તમે ધારી લો કેઃ-

૧.–એક ઓરડો છે; તેમાં ખુરસી અને ટેબલો નાનાં નાજુક નાજુક બચ્ચાં પોતાની મેળે બેસી શકે તેવા રાખ્યા છે. ઓરડામાં ઘણી સારી સ્વચ્છ હવા આવજા કરે છે. પ્રકાશ પણ ઘણો છે, ખુરશી તથા ટેબલો બાળકો ઉપાડી કે ઉંચકી શકે તેવાં નાનાં તેમજ વજનમાં હલકાં છે. એવા મોટા ઓરડાની બહાર પણ બારણાં બીજા ઓરડામાં જવા માટે છે તે ખુલ્લાં હોવાથી બાળકોને જયારે ઠીક પડે ત્યારે તેમાં આવજા કરે છે.

૨.–તેવા ઓરડામાં ધારો કે ત્રીસ બાળકો છે. તે ત્રીસ બાળકોને છૂટાં મુકવામાં આવ્યાં છે. તેઓને ફાવે તેમ ઉઠે, બેસે, રમે, સૂએ, દોડે, અથવા જે વસ્તુઓ તે ઓરડામાં હોય તેને ઉઠાવે, ગમે તેમ અડકે, ઉપાડે અને તેની ઉપરથી ઠીક પડે તો પૂછપરછ કરે.

૩.–એ ઓરડામાં એજ બાળકો પાસે એક મોટી શિક્ષણ આપનારી બાઇ છે–એમ ધારી લેવું.

૪. એ બાઇ કોઇને બોલાવતી નથી. પણ મુંગી મુંગી શું થાય છે તે ફકત જોયા કરે છે. તે શાંત રહીને માયાળુ રીતે બધી તપાસ રાખી જાય છે, અને પોતે શીક્ષણ આપવાની મહેનત બીલકુલ કરતી નથી.

૫. શિક્ષણ બાળકો પોતાની મેળેજ આપે છે અને પોતેજ શિખવાની તજવીજ કરે છે.

શિક્ષણ આપનારી બાઇ હાજર છે, છતાં બાળકો પોતાની મેળે પોતાને શિખવે છે તે કેવી રીતે થતું હશે? તે એવી રીતે થાય કેઃ-

૬. બાળકને જયારે કાંઇપણ સવાલ પૂછવો હોય કે જ્ઞાન લેવું હોય, અને કાંઇક સમજાતું ન હોય ત્યારે કુદરતી રીતે તે બાઇ જે હાજર હોય તેનેજ પૂછશે, અને પૂછયા વગર રહેશે પણ નહિં. તેવે વખતે જેવો સવાલ થાય તેવોજ લાગલો તેનો જવાબ ઘટતી રીતે એ બાઇએ આપવાનો છે. સવાલ કરતાં વધારે જવાબ હોવો ન જોઇએ; અને સવાલ જેટલો હોય તેટલે દરજજે જવાબ બાળકના મનને સંતોષ આપે તેવો હોવો જોઇએ.

૭. એ ઓરડામાં વળી એક વાજીંત્ર જેવું કે પીઆનો અથવા હાર્મોનીઅમ મુકવું જોઇએ અને તેની જગયા ખુણામાં રાખવામાં આવે છે. પણ તે હારમોનીયમ કે ગમે તે વાજીંત્ર હોય તે વાગે તેની સાથે નાચવા કુદવાનો કે રમવાનો અને આનંદ લેવાનો જે બાળકને વિચાર થાય તે બાળક તેમ કરે.

૮. જમીન ઉપર એટલે તે ઓરડાને ભોંયતળીએ નરમ રેશમ જેવા સુવાળા "રગ"—બનુસ પાંથરવા જોઇએ; કારણકે કોઇ બાળકને જો થાક લાગે તો તેને તેની ઉપર આડે પડખે થઇ જવાય અથવા સુઇ પણ જવાય; અને જેટલો વખત ઠીક પડે તેટલો ત્યાં આરામ લઇ લે.

૯–દિવાલો ઉપર તેજ ઓરડામાં નાનાં બાળકોને પસંદ પડે તેવાં ચિત્રો કાઢેલાં હોવાં જોઇએ; અથવા તેઓને પસંદ પડે તેવા વિષયોને લગતાં ચિત્રો ટાંગવાં જોઇએ. એ ચિત્રો માટે પણ કાંઇ તે બાઇને બોલવાનું નથી. જ્યારે સવાલ થાય ત્યારે જવાબ દેવો. કદાચ તેવાં ચિત્રોની સામું તે બાઇ જોયા કરે અને તે ઉપરથી બાળકનું મન તે તરફ દોરાય; કે જેથી તે સવાલ પૂછે, તો ભલે તેને માટે સાવધ તે બાઇએ રહેવું.

૧૦. તે ઓરડાની બારીઓમાં છોડવાઓને માટે નાની નાની પેટીઓ રાખવી, કે જેમાં અથવા કુંડામાં બાળકો છોડવા ઉછેરે.

૧૧. ઓરડાના એક ખુણામાં હાથ–મ્હોં સાફ કરવા માટે પાણી ભરેલ ઠામો રાખવાં, કળશા કે લોટી અગર પ્યાલા પણ સાથે મુકી રાખવાં. છેવટે ધોઇને કોરા પાડવા માટે ટુવાલ અને સાબુ એક સાથે મુકી રાખવાં. એ ગોઠવણ રાખવાનું કારણ એવું છે કે બચ્ચાંને ગંદાં રહેવાનો લાંબો વખત આવે નહિ; અને જરાપણ વખત સુધી ગંદા હાથ કે મ્હોં કે કપડાં રહે કે તરતજ બાળકને તેની ચીડ આવે તેવો આડકત્રી રીતે પ્રયાસ થવો જોઇએ.

૧૨. ઓરડામાં બીજું ફરનીચર દરેક માતા પસંદ કરે તેવું નાનુ નાજુક રાખવું.

ઉપર બતાવેલી બાર કલમોમાં જે બાબતો સમાવી છે તે પ્રમાણે એક ઓરડો ખાસ તઇયાર કરાવવો જોઇએ.

આવા ઓરડાનું નામ બાળકોનો ઓરડો યાને બાળકોનું ઘર–એમ આપવું જોઇએ.

હવે આવાં ઘરમાં બાળકોને પોતાની ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો હોય છે; પોતાની ઉપરજ આધાર રાખી જ્ઞાન મેળવવું પડે છે; અને જે બાઇ ત્યાં રક્ષક કે શિક્ષક તરીકે હાજર રહે તે દરેક બચ્ચાંની માતા છે, તેવી પ્રીતિથી અને તેવા સ્વાર્થથી તેણે વર્તવું જોઇએ.

પાંચ છ વર્ષની અંદરનાં બચ્ચાં માટે.

"ઘર" એટલે આવી જાતનું ઘર–એમ હવેથી સમજવાનું છે.

૧. સવાર પડે ત્યારથી બાળકોને પોતાના ધંધામાં એટલે કામકાજમાં ગુંથાવાને માટે પ્રીતિ અને લાલચ થાય તેવી યોજના રાખવી.

૨. તેઓની ઉપર બધી બાબતની જુમ્મેદારી છે એવી સમજણ પેદા કરવાની યુક્તિ વાપરવી.

ક. સવારમાં બીજો કાંઇ પણ કામકાજનો વખત આવે તે પહેલાં નિશાળનો ઓરડો તે બાળકો પોતેજ વાળી ચોળીને સાફ કરી નાંખે તેવી ટેવ પાડવા આડકત્રી રીતે પ્રીતિ કરાવવી. તેને માટે નાજુક હલકી સાવર્ણી કે ઝાડુ ખાસ બનાવવાં અને કચરો ભેગો કરીને નાખવા માટે પણ તેવીજ રીતે હલકાં અને નાજુક ટોપલા–ટોપલી તઇયાર મૂકી રાખવાં.

ખ. તે પછી પોતાનું મ્હોં, હાથ વગેરે શરીરના દરેક ભાગ સાફ ચોળીને ન્હાય તેવી રીતે દરરોજ પાણી અને ટુવાલની તૈયારી રાખવી; તેની સાથે તે બાળકો પોતાનાં કપડાં પોતાની મેળે એક નાનાં કબાટમાં રાખે અને ન્હાઇ ધોઇ, સાફ થઇને સ્વચ્છ કપડાં પહેરે, તેમાં મદદ ન આપવી પડે તે પ્રમાણે તેઓને કેળવતા જવું. એ બધું કરવામાં બાળકોને આનંદ આવવો જોઇએ, અને પોતે રાજીખુશીથી તે પ્રમાણે કરવા તરફ વળે તેવી ગોઠવણ થાય તેમ યોજના તે જગ્યામાં રક્ષક કે શિક્ષક તરીકે રહેનારી બાઇને કરવાની છે.

ગ. બધાં બાળકોનાં મગજમાં એકજ ખ્યાલ આવે કે "અમે બધાં એક કુટુંબનાં બચ્ચાં છઇએ, અને સાથે ઉછરીએ છઇએ, માટે એકબીજાને મદદ કરવી જોઇએ, સંપીને એક બીજા સાથે ચાલવું જોઇએ, અને ભાઇ બ્હેન તરીકે ચાલવું જોઇએ." ટુંકામાં આ એક દાયાનું ગૃહ છે કે જેમાં બધાંને ઉછેરવાની બાબત હાથ ધરવામાં આવે છે–એ ધ્યાન થવું જોઇએ.

ઘ. જે કાંઇ રમત–ગમત કરવામાં આવે તેમાં પણ એક બે કરતાં વધારે છોકરાં સાથે જોઇએ, ત્યારે જેટલાં જોઇએ તેટલાં જોડાય, છતાં સંપીને રમત–ગમત કરે તેવી રીતે તે બધાંને કેળવવાં જોઇએ.

એ શિવાય "આંધળીઓ–પોટલીઓ," "દાહીનો ઘોડો" વગેરે રમવા માટે કે હરકોઇ ગમતનું સાધન તેઓ કરવા માગતાં હોય, ત્યારે તે પ્રમાણે તેમને કરવા દેવું. જયારે ધરાઇને સંતોષ પામે ત્યારે તેઓ છોડી દેશે; અને છોડે નહિ તો તેમાં વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી. આખો દિવસ કાંઇ પણ એક કામમાં ગુંથાવા માટે બાળકો ખુશી હોતાં નથી. રમતો પણ બદલવા તેઓની મરજી ઘડીએ ઘડીએ થાય છે. માટે રમત રમતી વખતે તેઓને ઘણો વખત થઇ ગયો હોય તોપણ શિખવા તરફ ધ્યાન દોરવું નહિ.

(ડ.) રમત રમતાંજ સંખ્યા કે આંક, આંકડા, અક્ષરો શિખવવા જોઇએ. એમ કરવાથી એ શિક્ષણ રમત વડે લેવાય છે–એવું તેઓના મનમાં ઠસી જવાથી તે તરફ પણ દોડતાં આવશે. પરંતુ તે તરફ લાવવા નહિ; તેઓ પોતાની મેળે આવે તેમ થવા દેવું.

(ચ) સ્વતંત્ર બનવા માટે બચ્ચાંની મરજી હમેશાં સ્વતંત્ર ચાલે તેમ ઘાટ ઘડે જવો. માટે એવું નકકી કરવામાં આવ્યું છે કે કલાકોના કલાકો સુધી પરાણે બાળકોનું ધ્યાન શિક્ષણ તરફ દોર્યું હોય તેથી તેઓ જેટલું શિખી શકે તેના કરતાં ઘણું વધારે શિક્ષણ પોતાની મેળે શિખવા માગે ત્યારે શિખી શકે છે.

પાઠ ૨૦ મો.

"કે. સા ડી. બેંબીની-બાળકોના ગૃહમાં ખાણું."

સવારના ભાગમાં શીક્ષણ-યંત્ર, એટલે કે શીખવવાના યંત્રો સાથે બાળકો ગુંથાયાં રહે છે. જ્યારે બપોરનો વખત થાય ત્યારે ખોરાક લેવાની તઇયારી કરવામાં આવે છે.

એ જમવાની તઇયારીમાં બચ્ચાંઓ પોતાનું કામ પોતેજ કરે છે. તેમાં વારા કાઢવામાં આવે છે કેઃ-

ચાર-પાંચ બાળકો પાટલા, થાળી, પાણીના કળશ્યા, ગંજા કે વાટકાં વગેરે ગોઠવીને જેટલી બાળકોની સંખ્યા હોય તે પ્રમાણે મુકી દે છે. પછી જે ખાવાની ચીજો તઇયાર કરી હોય તે પરીસવા માટે બીજા ચાર-છ બાળકોને વારો કાઢવો પડે છે.

ચાર વરસનાં બાળકો કે પાંચ છ સુધીનાં બાળકો આ કાર્ય કરી શકે છે-પણ તેવાં બાળકોને આવું કામ નાનાં-નાનાં હલકાં અને નાજુક વાસણો વડે પાણી-પાટલાની તઇયારી કર્યાં પછી બધાં વાનાં પરીસી જાય તે જોવાની પણ મઝા પડે છે.

મોન્તેસોરીની પોતાની આવી શાળામાં એટલે "બાળકોના ગૃહ" માં બાળકો એવી સફાઇથી સ્વચ્છતાથી અને કાળજીથી કામ કરે છે કે તેથી ત્યાંનાં શિક્ષણને માટે જોનારાને બહુ નવાઇ લાગે છે, અને આનંદ પડે છે. તેમાં કોઇને ખાવાની વસ્તુઓ આપવામાં બીલકુલ ભૂલ પડતી નથી. વળી મુંગે મ્હોંએ રાહ જોઇને કોઇને કાંઇ જોઇએ તેને માટે તેઓ નજીક ઉભાં રહે છે.

પાઠ ૨૧ મો.

"ખાણા પછી એટલે જમ્યા બાદ રમત-ગમત કે દોડવા-કુદવાની કસરત.

ખોરાક લીધા પછી બાળકો વળી પાછું કેવી રીતે પોતાના હાથ-પગ વગેરે ઇંદ્રિયોને રોકવાં તથા કામે લગાડવાં તે પોતાની મેળે પસંદ કરી લે છે. કેટલાંક રમતની નક્કી કરેલી જગ્યાપર દોડી જાય-છે; કેટલાંક પોતે જમ્યા માટે ઝાડો તથા છોડવાઓને પાણી પાવા માંડે છે. કારણ કે તેઓની સંભાળ નીચે તે છોડવાઓ રાખવામાં આવ્યા છે તેથી ખાસ કાળજી રાખીને તેઓ તેની સંભાળ લે છે; કેટલાંક બાળકો બપોરે જમીને સુવા લાગે છે.

"બાળકોનું ઘર"=પોતાના માબાપનું ઘર=કે. સા. ડી. બેંબીની.

વળી મોટો ભાગ શિક્ષણ લેવાના યંત્ર તરફ દોડી જાય છે; અને જ્યાંસુધી પોતાનાં માબાપને ઘેર એટલે કે બાળકોના ગૃહમાં જવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી તે યંત્ર વિષે જ્ઞાન મેળવવા વગેરે તેને લગતાંજ કામમાં ગુંથાયાં રહે છે.

આ ઘર તેઓનું પોતાનું તેઓએ કરી મુકયું છે, અને તે માંહે દરેક જાતની સોઇ, સગવડ, સુખ-ચેન, શાંતી, રમત-ગમત વગેરે અનેક તરેહની યોગ્ય ગોઠવણ જોઇએ તેવી રીતે પુરી પાડવામાં આવી છે.

પાઠ ૨૨ મો.

"મોન્તેસોરીનાં યંત્ર વીષે ખુલાસો-અને તેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની સૂચના તથા સમજણ."

અમેરિકામાં બે અને સાત (૨-૭) વરસની ઉમ્મરની વચ્ચેનાં બાળકોને "કે સા ડી. બેંબીની"-માં મોકલી શકતા નથી. માટે તેઓએ મોન્તેસોરીની શિક્ષણ પદ્ધતિ પોતાનાંજ ઘરમાં લાગુ પાડવા માંડી છે (૧) દરેકનાં ઘરમાં ત્રીસ છોકરાં હોઇ શકે નહિ; પરંતુ એક-બે કે જેટલાં બાળકો હોય તેટલાંથી કામ ચલાવવું અને તે શિવાયની બીજી બધી મુખ્ય બાબતો ઉપર ધ્યાન દેવું. (૨) મોન્તેસોરીના ગૃહમાં બહારની બીજી બાઇ મા તરીકે અને માની જેમજ વર્તે છે; પરંતુ દરેક ઘરમાં ખરી માતા પોતેજ એ બધી બાબતો અમલમાં મુકે છે, એટલે કે અમલમાં મુકાય તેવી રીતે આડકત્રી ગોઠવણ રાખી જાય છે.

દરેક માતાને માટે ઉપયોગી સૂચના આપવામાં આવી છે; પણ તેમાં કાંઇ એવું નથી કે દરેક માતાને જેમ પોતાને અનુકૂળ પડે તેટલો ફેરફાર કરી કામે લગાડવા ભલામણ છે.

"આ પદ્ધતિથી થતા ફાયદાઓ."

(૧) બાળકોનાં અવયવો કામમાં લાગવાથી તે ખરી રીતે કસાય છે; (૨) સ્નાયુઓ-શિરાઓ નાડીઓ વગેરે શરીરના બધા ભાગો કસાય છે; (૩) લોહી ફરે છે અને તંદુરસ્તી સારી રહે છે; (૪) શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે, કાંટો આવે છે, વજન ઉપાડવાની શક્તિ આવે છે; (૫) મગજશકિત ખીલે છે; (૬) અને જાત મહેનત-અંગબળ કેમ વાપરવું તેની ખબર પડે છે. (૭) અને તે બધામાં વધારો જોઇએ તેટલો થાય છે.

પાઠ ૨૩ મો.

ઓછામાં ઓછાં ત્રણ થી છ વર્ષના બાળકોને માટેની યોજના.
સંગીન-ભૂમિતિના બંધ બેસતા લાટા કે બીબાં.

આ યંત્રમાં જે હોય છે તેઃ--

(ક) લાકડાના સીલીંડર (ભૂંગળા જેવા આકાર) ની ત્રણ હારો.

(ખ) એ બધાં બીબાં એક જાડા સાફ અને સુંવાળા પાટીઆ માંહે કાણાં પાડીને તેમાં બંધબેસતી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

(ગ) દરેક હારમાં દશ દશ બીબાં હોય છે.

(ઘ) પહેલી હારમાં સીલીંડર એટલે ભૂંગળાં જેવાં બીબાંની ઉંચાઇ એક સરખી હોય છે; પણ વ્યાસમાં ફેરફાર રહે છે.

(ઙ) બીજી હારમાં વ્યાસ એક સરખો રહે છે, પણ ઉંચાઇ જુદી જુદી હોય છે.

(ચ) ત્રીજી હારમાં ફકત ભૂંગળા જેવો આકાર એટલુંજ એકસરખું હોય છે; પણ વ્યાસ અને ઉંચાઇ બંનેમાં ફેરફાર રહે છે.

આવી જાતના બીબાંઓ વડે બાળકને પોતાની મેળે છૂટથી અને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવા દેવું. એમ કરવાથી તે જાડાઇ, ઉંચાઇ, માપ-કદ, વજન વગેરે સાથે પૂર્ણ રીતે અનુભવ મેળવશે; અને નાનું-મોટું, ઉંચું-નીચું, જાડું-પાતળું, હલકું-ભારે-એ પ્રમાણે ઓળખતાં શિખશે. વળી તે બધી વસ્તુઓ શેની બની છે તે પદાર્થ પણ નામથી જાણશે, અને તે અગાઉ પારખતાં શિખશે.

હવે બાળક સૂઇ ઉઠે તે વખતે તેને ફકત એટલીજ સૂચના કરવી કે:-"આજે રમવા માટે કાંઇક વધરે ગમત આપે તેવી ચીજ મૂકી છે"-"જો પેલી રહી"-એ શિવાય તેને કાંઇજ કહેવું નહિ. પછી બાળક પોતે પોતાની મેળે જે કરે તે જોયા કરવું.

એ બધી ત્રણ હારોમાંથી એક હાર બાળક પાસે મૂકવી.

બાળક રમતે રમતે જો ભૂલ કરશે તો તે ખોટા-અણઘટતા ખાનામાં નહિ; જોઇએ તેવું બીબું મૂકશે-એટલે તે બીબું તેમાં સમાશે નહિ, અને પોતાની મેળે જ અયોગ્ય ખાનામાં મૂકવના ખોટા પ્રયાસો પૂરાં થતાં, જે ખરૂં ખાનું હશે, તેમાંજ છેવટે નાખશે. મોટા ખાનામાં જરાપણ નાનું બીબું નાંખે, તેનાથી એકદમ પોતાની ભૂલ બાળકને ખબર પડતી નથી; પરંતુ છેવટે નાના ખાનામાં મોટું બીબું સમાવવાનો વખત આવે, ત્યારે ખરેખરી રીતે પોતાની ભૂલ માલમ પડે છે અને તે વખતે બધો ફેરફાર કરવો હોય તો તેમ કરીને પણ તે ભૂલ સુધારી લે છે. આવી રીતે દશ-બાર વખત કરવાથી અભ્યાસ પડી જાય છે અને પછી તે બાબતની ભૂલ તે બાળક કરતું નથી.

મૉન્તેસોરી–પધ્ધતિની ખાસ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે ઉમ્મર લાયક જે કોઇ તેની પાસે હોય તેણે કાંઇ પણ હાથ હલાવ્યા વગર ગુપચૂપ મુંગે મ્હોંએ બેસી રહેવું, અને જોયા કરવું. છેવટ કંટાળાને લીધે છોડી દેશે, તો જે બીજી વસ્તુ ધ્યાનમાં લે તેમાંથી જ્ઞાન મેળવશે; પરંતુ છોડી દીધેલા આ યંત્રને બીજે હરકોઇ દિવસે બીજાં બાળકને સાચે રસ્તે જતાં જોઇને શિખી લેશે; અથવા અભ્યાસને લીધે સાચા ખાનામાં તેને ઘટતું બીજું તે મૂકી શકશે.

પાથરેલું કપડું, પડદા માટે વાપરેલું કપડું, એમ જુદીજુદી જાતનાં કપડાં બતાવીને બાળકને વર્તાવવા પ્રયાસ કરે તોપણ બાળકની ગમ્મત સાથે કેળવણી આગળ વધી શકશે.

તે ઉપરાંત ઘર બાંધવાના કામમાં બાળકને જરા જરા ઓળખાણ કરાવવીઃ– તેમાં (ક) લાકડું કયાં છે; (ખ) લોઢું કયા ભાગમાં છે; (ગ) પત્થર કયા ભાગમાં છે; (૪) ઇંટ કયાં છે–એમ બતાવતા જઇ એ બધાનાં ફક્ત નામો શિખવવાં.

નામો આવડે પછી ઓળખાણ વધારવા માટે એમ કહેવું કેઃ—આ પત્થર; આ ઇંટ; આ લોઢું વગેરેથી બીજી વસ્તુઓ જુદી છે.

કાચ બતાવવા–કાચ બતાવવાની સાથે ઘરનો ચીનાઇ સામાન, જેવા કે કાચના પ્યાલા, રકેબી વગેરે થોડી ઘણી દરેક જાતની ચીજો મૂકીને તેને તે ઘાટ જુદા પણ મૂળ વસ્તુ–તે કાચ–એકજ છે, એમ બતાવી આપવું.

રાંધવાના સરસામાનને તે પછી ઓળખાવવો; તેમાં ધાતુઓ જેવી કે કલઇ, તાંબુ કે રૂપું જે વાપરવામાં આવ્યું હોય, તે બધાની સાથે ફક્ત નામથી અને નજરથી ઓળખી શકે તેમ કરવું.

દરેકના ઘરમાં ગમે તેટલી ગરીબી હોય, તોપણ રાંધવાનો રાચરચીલો તો હોયજ છે; એટલે તેનો ઉપયોગ બાળકને નામ શિખવવામાં કરાવવો. મોટા તવંગર ગૃહસ્થોના ઘરમાં નાના નમૂનાવાળાં રમકડાં જેવાં રાચરચીલાં હોય તો વધારે સારૂં–તેનોજ ઉપયોગ કરવો.

બાળકને આ દિશામાં તાલીમ આપવા વખતે એક અનુભવ લગભગ બધી માતાઓને થશે કે એ તરફ એક વખત બાળકનું મન વળ્યું, તો પછી તે બાળકને તેવી વસ્તુઓને માટે જ્ઞાન વધારવા એટલી ઇચ્છા થશે, કે તે વારંવાર માતાને સવાલ પૂછી પૂછીને કાયર કરશે.

પાઠ ૨૪ મો.

ત્રીજી રમત.

"વધારાનો ભોગ."

"દડા, ચોરસ, ત્રિકોણ વગેરેની રમતો."

કપડાં ઉપરાંત બીજા પદાર્થો વડે જે કાંઈ રમતો કરવામાં આવે તેમાં ખાસ હેતુ બાળકની સ્પર્શેંદ્રિય જાગ્રત કરવાનો હોવો જોઇએ. તે માટે—

કેસાડી બેંબીનીમાં.

સંગીન લાકડાની જુદી જુદી આકૃતિવાળા કટકાઓ અને નમુનાઓ ભૂમિતિના આકાર જેવા પસંદ કરી એકઠા મૂકવામાં આવે છે; તેમાં (ક) દડા; (ખ) ચોરસો; (ગ) ત્રિકોણો ઇત્યાદિ આકારો શરૂઆતમાં પસંદ કરી શકાય છે.

બાળકને આંખે પાટા બાંધવામાં આવે છે; અને એક કોથળીમાં ઉપર કહેલા આકારો ભરીને તે બાળકને એક પછી એક તેમાંથી ખેંચી કાઢવાનું કહેવામાં આવે છે તેમાં ફકત આંગળીઓ પદાર્થોની ઉપર ફેરવતા જવું, અને આકાર ઓળખતા જવું-તથા માગણી પ્રમાણે તે તે ચીજો બહાર કાઢતા જવું-એટલી ક્રિયાઓ થાય છે.

આની આ રમત બીજી તરેહથી પણ કરી શકાયઃ—બાળકની આંખે પાટા બાંધવા; એક મેજ ઉપર રમકડાંના પ્રાણીઓના નમુનાઓ તરેહ તરેહવાર મુકવા; ચમચા મુકવા; ખાવાના કાંટા, દાંતીઆ, ઢીંગલીઓ વગેરે જે જે વસ્તુઓ ઠીક પડે તે તે મુકવી. તેમ કરતી વખતે કદાચ એટલી વાત જોઇ લેવી કે કાંટા-છરી જેવી વસ્તુ જેનાથી બાળકને ઇજા થવા સંભવ રહે તેવી મુકવી નહિ, અથવા તો કાચની વસ્તુઓ જે ભાંગી જાય તેવી મુકવી નહિ.

પાઠ ૨૫ મો.

શ્રવણેંદ્રિય—સાંભળવાની ઇંદ્રિય—કાનને કેળવવા વિષે.

"સ્વર—અવાજની પેટીઓ."

સ્પર્શ કરીને આની પહેલાં જે શિખવવાની રીતિઓ બતાવવામાં આવી, તે ઉપરાંત બીજી ઘણી ઇંદ્રિયો છે, કે જેને કેળવવાની જરૂર છે. ચામડીથી સ્પર્શ થાય છે; અને સ્પર્શ વડે બાળક પદાર્થોની ઓળખાણ કરે છે.

આ સઘળી રીતિઓ પ્રત્યક્ષ રીતે તાલીમ આપનારી છે; એટલે કે જે પદાર્થને માટે શિક્ષણ આપવું ધાર્યું હોય તે પદાર્થ બાળકના સામે લાવી મુકવાથી તેના દરેક વિભાગ તપાસી જોવાથી બાળકનું જ્ઞાન થાય છે. આ શિક્ષણ-પદ્ધતિને અંગ્રેજીમાં "ડીરેકટ મેથડ" કહે છે.

કાન વડે સાંભળવાની ક્રિયા જેમ વધારે થાય, તેમ કાનની ઇંદ્રિયને વધારે તીવ્ર બનવાનું થાય; એટલે કે બાળક મોટું થશે ત્યારે તેને સાંભળવામાં ચાલાકી આવે છે.

ડા૦ મોન્તેસોરીનું સાધન આ બાબતમાં એવું છે કેઃ—(ક) રેતી; (ખ) પથરા; (ગ) મટોડીના ટુકડા; (ઘ) શણનાં બીયાં એવા એવા પદાર્થો ભરીને થોડી અવાજ પેદા કરનારી પેટીઓ તૈયાર કરાવવી. તે બધી પેટીઓના અવાજો જુદી જુદી જાતિના અને ઓછા-વધતા ઉંચા સ્વરના નીકળશે. તેવી પેટીઓ એક પછી એક હલાવવી; અને હલાવવાથી જોઇતા અવાજો નીકળી શકશે. પહેલાં તો બાળકને મોટેથી એટલે ઉંચા સુરથી થતા અવાજો અને ધીમા કે નીચા સુરથી થતા અવાજો વડે પોતાના કાનને વાકેફ થવા દેવા; અને તે અવાજોને વર્તી શકે તેમ ગોઠવણ રાખવી. તે દરેક પેટીને બાળક પોતાના કાનની છેક નજીક લઇને હલાવશે તથા વગાડશે. અને તેમ કરીને પોતે અવાજની પીછાણ કરશે; અને કદાચ ઉંચા નીચા સુર સ્વર ઉપર આધાર રાખીને કોઇ કોઇ બાળક તે પેટીને નંબર આપીને ગોઠવવા મહેનત કરશે તેવું લાગે, ત્યારે તેવી જાતનો શ્રમ ફતેહ પામે છે કે ખાલી નીષ્ફળ જાય છે, તે ફક્ત માતાએ જોયા કરવું.

અલબત આવી રીતે કરવા અગાઉ બાળકે ઘણા જુદી જુદી જાતના અવાજો સાંભળ્યા હોય તેમાં નવાઇ નથી; પરંતુ સરખાવટ કરવાનો પ્રસંગ આ રમત શિખતી વખતેજ મળી શકે છે. ઓળખાણ બરાબર અવાજોની સાથે કરવાના આ પ્રસંગમાં બાળકને આવી રમતોને. લીધે કેળવણી મળે છે તે સમજવામાં આવતું નથી, પણ મઝાહ ઠીક લાગે છે. એ રીતે થોડી મુદત સુધી ચલાવ્યા જવું.

બીજી વધારાની રમતો અને જ્ઞાન લેવાની કવાયતો.

ઉપર બતાવેલી સરળ રમતની સાથે બીજી વધારે રમતો શામેલ કરવાની જરૂર છે; અને તે બધી રમતોનો મુખ્ય મુદ્દો બાળકને અવાજ પારખવાનો હોવો જોઇએ. એક એવી રમત પણ ગોઠવી શકાય કેઃ—

(ક) માતા એક ભાગમાં સંતાઇ જાય અને બચ્ચાંને શોધવા જવાનું કહે. તે પછી થોડી રાહ જોઇને માતા "**ધીમેથી**" એક રણશીંગા જેવો અવાજ કરનારી કાંઇ "શીશોડી"-સીટી-કે હરકોઇ ચીજ વગાડે; અને તે અવાજને આધારે બચું માતાને શોધી કાઢે. બાળકની આંખ ઉપર પાટા સહિત તે બાળક હોય તેવી સ્થિતિમાં (ખ) માતા "**ધીમે અવાજે**" તે બાળકનું નામ બોલતી જાય; અને તે સાંભળીને બાળક તેની માતાને શોધી કાઢે.

ટુંકામાં બાળકના કાનને એવી રીતે કેળવવો કે જેથી રમત રમતમાં અવાજ દરેક જાતનો ઓળખી શકે; અને આંખ વગેરે બીજી ઇંદ્રિયો બંધ હોવા છતાં તેને એટલે કેવળ અવાજને આધારે ચીજોનાં નામ લઇ શકે.

બહાર મેદાનમાં બાળકોને લઇ જવાં; અને ઘણે દુરથી અવાજો આવતા હોય તેવા પ્રસંગો લાવવા; એવી રીતે કઇ દિશામાંથી અવાજ આવે છે તે નજરે જોયા વિના બાળકે વર્તી કાઢવું જોઇએ.

સંગીતના અવાજોને માટે એટલું સમજવાનું છે કે જે બાળકો દા. મોન્તેસોરીની પદ્ધતિને માટે ઉમ્મર લાયક નથી તેઓ સંગીતના સ્વરો સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શકે નહિ. ફકત સંગીતમાંની મધુરતા એટલે મીઠાશ તેઓના કાન ઉપર અસર કરે તેટલુંજ બને. કોઇ છોકરાં દેખાદેખીથી, વાદેવાદે, ચાળા પાડીને સંગીતના સ્વર (સુર)ની પ્રમાણે તાલ-માપ-માનમાં ચાલી શકે, અથવા કુચ કરવાની માફક લશ્કરી સિપાઈઓની જેમ પગલાં ભરે. તો તેટલે દરજ્જે બાળકોને તે જાતની કસરત થશે-અને તેથી તેમ થવા દેવું પણ એટલેથી સંતોષ માનવો.

પાઠ ૨૬ મો.

"લખવાનું કામ"--બાળકને શિખવવા માટે શરૂઆતની મગજની કવાયત. "સાદી ભુમીતીના ઉપયોગમાં આવે તેવા પાસા-કે ઓઠવવાનાં બીબાં"-

બાળકને દા. મોન્તેસોરીના ઉપર બતાવવામાં આવેલા યંત્રની સાથે સારી ઓળખાણ થાય, અને તે બધી રમતો રમતાં આવડે કે તુરતજ સાદી ભૂમિતિનાં બીબાંનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે બાબતમાં બાળકને પ્રવેશ કરાવવો.

આ રમતમાં (ક) એક ખોખું કે નાનું કપાટ ૭ ખાનાવાળું લેવું; (ખ) છત્રીસ ભૂમિતિનાં બીબાં કે પાસા જેવા કકડા કરેલા રાખવા; (ગ) અને એક નમૂનો ગોઠવી શકાય તેવો બનાવવો; જેનાવડે ધારણા મુજબ આકૃતિઓ એકઠી કરી દેવાય.

૧. અંદર ગોઠવવાના પાસાઓ લીસા (ક) સુંવાળાં લાકડાંના બનાવેલા હોય છે; (ખ) તે બધાને આસમાની રંગ વડે રંગવા; (ગ) તેના જુદા જુદા આકાર કાપી કાઢવા; (ઘ) અને દરેકને ઉપાડવાને લેવા માટે નાની હાથા જેવી મધ્યબિંદુમાં એક ખીલી રાખવી. (ઙ) આ બધાં ખોખાં કે બીબાં એક એક ખાનામાં કે કાણામાં બરાબર બંધ બેસતાં આવે છે. (ચ) તે ખાનાં કે કાણાં લંબ-ચોરસ આકારનાં કુદરતી જે લાકડાંના કટકાનો રંગ હોય તેવા રંગનાં હોવાં જોઇએ.

૨. (અ) **પહેલું ખાનું.**—કપાટનાં ૭ ખાનાંની **"પહેલી હાર"**—એક બીજાથી જુદા અને તદ્દન ઉલટા આકારનાં બીબાં હોવાં જોઇએ.

(આ) **બીજું ખાનું.—"બીજી હાર"**—માં ૭ પોલીગનો હોવી જોઇએ—એટલે કે ૭ એકસરખી બાજુઓવાળી આકૃતિ દરેક હોવી જોઇએ.

(ધ) ત્રીજું ખાનું.—"ત્રીજી હાર"—માં નાના મોટા કદનાં છ વર્તુલો હોવા જોઇએ.

(ઈ) ચોથું ખાનું.—"ચોથી હાર"—માં ચાર બાજુઓવાળી આકૃતિઓ—તેમાં એક ચોરસ; અને પાંચ લંબ-ચોરસો હોવા જોઇએ.

(ઉ) પાંચમું ખાનું.—"પાંચમી હાર"—માં છ ત્રિકોણ નાના મોટા રાખવા.

(ઊ) છઠું ખાનું.—"છઠી હાર"—માં એક ઇંડાં-કાર; એક અલ્પ કે અર્ધ-ઇંડાં-કાર (ઇલીપ્સ); ફુલના જેવો આકાર-ઇત્યાદિ હોવાં જોઇએ.

આ બધાં એટલાં ઉપયોગી છે, અને બાળકને લખવાની તાલીમ આપવાના કામમાં એટલો તેનો ખપ અવશ્ય રીતે પડે છે કે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેને માટે માતાએ ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે.

શરૂઆતમાં એ સઘળાં છત્રીસ બીબાં બાળકની રૂબરૂ મુકવાં જોઇએ નહિ. પણ ફકત જે આકૃતિઓમાં બહુ તફાવત હોય તેની જાતનાં બીબાંજ રજુ કરવાં જેવાં કેઃ-ત્રિકોણ, લંબ-ચોરસ; ઇત્યાદિ.

જેમ પાસાની રમતમાં ભૂમિતિ સંગીનની આકૃતિઓ શિખવવામાં આવે છે તેવી રીતે લાગલુંજ આ સાદી જમીનવાળી ભૂમિતિ પણ શિખવવા માંડવી. એ શિક્ષણમાં પણ મુખ્ય અડકીને એટલે સ્પર્શેંદ્રિય-ચામડી વડે ઓળખાણ થાય અને નજર તળે આંગળી અને હાથ તે તે જુદી જુદી ચીજો ઉપર ફરે તે પછી નજર તળે તે દરેક આવે તેવી ગોઠવણ રાખવી.

ઉપર બતાવવામાં આવેલી પકડવાની ખીલી જે મધ્યભાગમાં રાખી હોય છે તેના વડે ડાબા હાથમાં પકડીને, બાળક પોતાના જમણા હાથની મોટી આંગળી ખોખાની જમીન ઉપર ફેરવે છે—એટલે કે ડાબી મેરથી જમણી મેર તે ફેરવે તેમ થવું જોઇએ. પછી બાળક જે હાથમાં ખાંચા જેવો માર્ગ ઢળતો લાગે તેમાં હાથ ફેરવી જોઇને જ્યાં તે પકડેલો આકાર બંધ બેસતો આવે ત્યાં ગોઠવી દેશે. એમ કરવામાં બાળકને ખરી મદદ કરનાર આંખની નજર નથી, પણ હાથની આંગળીઓનાં ટેરવાં છે.

જેમ જેમ બાળકને ઘણુંાજ સરલ આકારનાં બીબાં બંધ બેસતાં કરવાનું કામ શરૂ થયા બાદ થોડે વખતે આવડે, તે પછી થોડાં બીજા વધારે આપવાં પણ બધાં સ્હેલાં હોવાં જોઇએ.

દાખલા તરીકે એક ત્રિકોણ અને વર્તુલની વચ્ચે તફાવત કે ફેરફાર કેવો છે તે જલદી અને ચોક્કસ રીતે વર્તતાં આવડે કે તુરત તેના હાથમાં જુદા જુદા માપ-કદ-ના બે ત્રિકોણો ને બે વર્તુલો આપવાં-એમ કરવાથી બાળકની બુદ્ધિ આકાર અને કદને સંબંધે વધારે તીક્ષ્ણ બનશે.

આમ કરવામાં એક પખવાડીઉં લગભગ લાગશે અને તે પછી જુદા જુદા આકારના છ ત્રિકોણો પોત પોતાના ખાનામાં ગોઠવતાં શિખી જશે. એટલે સુધી

શિખેલ બને ત્યારે બાળકનું નાનું મગજ સમજણમાં વધવા પામ્યું એમ તેની માતા માની શકે, અને ધારી પણ શકે.

આ બધી બાબતો શિખવતી વખતે ખાસ ધ્યાન આપવાની બાબત માતાને માટે એ છે કે:–બાળકને જરાપણ થાક લાગે અને રમાતી રમતમાંથી ધ્યાન બીજે રાખે કે તુરત તે રમત લઇ લેવી; અને બધી રમતોથી થાકી ગયેલું લાગે ત્યારે તેને ઘરની બહાર બીજી કાંઇ રમત ઠીક પડે તેવી રમાડવી.

અગર આવે વખતે બાળકને એક જગ્યા ઉપર બેસાડીને રમુજી વાર્તાઓ કહેવી. માતાને કદાચ એમ લાગણી થાય કે એટલું જરા બાકી રહ્યું છે, તે પુરૂં થવા દઇને પછી અમુક રમત બંધ કરીએ તો તે પણ થવું ન જોઇએ.

પાઠ ૨૭ મો.

"ખાનાંમાં બીબાં આંખે પાટા બાંધીને ગોઠવવા અને ફરી મુકવા વીષે."

જ્યારે ખાનાંથી ઓળખાણ સારી રીતે બાળકની થાય, ત્યારે બાળકની આંખો બંધ કરીને તે કામ કરાવવું; ચામડીને આધારે સ્પર્શ કરવાની શક્તિનુ જોર કેટલું વધતું જાય છે તે વારેવારે જોવું. વળી પાછી જરૂર પડે તો પહેલેથી શરૂ કરીને આ કઠણ ભૂમિતિના આકારોની સાથે બાળકને મહેનત લેવા દેવી. પણ મુખ્ય મુદ્દો એ શિવાય બીજો કાંઇ નથી કે બાળકની સ્પર્શ કરવાની શક્તિ વધે, અને તીક્ષ્ણ બનતી જાય.

ધીમે ધીમે જેમ બુઢાં મોટાં માતા એટલે ઘરડાં માની મા જેવી રીતે સોઇ–દોરા લઇને પોતાનું શિવવાનું કામ (ક) નજર નાંખ્યા વગર ચલાવી જાય છે, અને તેમ કરવામાં (ખ) આખો દિવસ કાઢી નાખે, તોપણ તેને થાક લાગતો નથી; (ગ) અને વળી આખો વખત નજર તળે નાંખે તો તેને થાક લાગે છે; તેવી રીતે બાળકને પણ થવું જોઇએ. હાલના જમાનામાં આંખ ઉપર બહુ જોર આપવું પડે, કે આંખને વારે વારે ખેંચવી પડે, તેથી કરીને હાલના વખતનું રગોનું અને મગજનાં તંતુઓનું ખેંચાણ વધારે થાય છે; અને દાકતરોના કહેવા પ્રમાણે માથાના દુઃખાવાનું દરદ કાયમને માટે ઘણા લોકોને થાય છે.

આવે વખતે જો આંખ શિવાયની ઇંદ્રિયને કેળવી રાખી હોય તો મહેનત જે આંખનેજ કરવી પડે તે વ્હેંચાઇ જાય છે; એટલે આંખને વધારે હરકત થતી નથી.

દા. મોન્તેસોરી લાકડાના ખોખાં કે ખાનામાં દાખલ કરવાના પાસા કે બીબાંને વધારે ઉપયોગી ગણે છે.

પહેલી જરૂરની બાબત એ છે કે આ રમતો રમાડવાનો મુખ્ય હેતુ "આકાર શીખવવાનોજ હોવો જોઇએ." જુદા જુદા પદાર્થોની વચ્ચેનો તફાવત બાળકે શિખવો જોઇએ. સામાન્ય રીતે એ શિખવાનીજ મુસ્કેલી છે

પાઠ ૨૮ મો.

(ક) બાળકની સમજશકિત સંગીન પદાર્થોથી માંડીને—
(ખ) સાફ દોરેલી લીટી સુધી કામ કરી શકે તે છે વિષે.
(ગ) "દાખલાઓ ઉપરથી એક સામાન્ય ધોરણ સુધી જવા વિષે."

(ઘ) "પાનાં એટલે ગંજીફાનાં પત્તાંની ત્રણ હારોમાં સરલ—ભુમિતિના આકારો ફરી દોરવા વિષે."

ઉપર બતાવેલી બાબતો પુરી થાય, અને બાળકે જરા જરા પોતાની સમજ શકિતનું તેને વિષે કામ આપ્યું એવું લાગે કે તે પછી ગંજીફાના પાનાં જેવાં મણબૂત પાનાંઓની ત્રણ હાર ગોઠવવી. તે પાનાંઓ સફેદ ભોંય ઉપર આસમાની રંગનો એક સંગીન કાગળ કાપી કાઢયો હોય–તેવો ચઢાવવો કે ઢાલવો–એ **પહેલી હાર.**

બીજી હારમાં ભારે જાડી લીટીવાલા આકારો દોરેલા હોય તેવા કાપી કાઢવા જોઇએ,–અને **ત્રીજી હાર**માં ફકત પાતળી આસમાની લીટી વડે જ બહારની રેખાઓ કે આકૃતી દોરાય તેવી હોવી જોઇએ. એ ત્રીજી હાર પેન્સીલ વતી દોરી હોય તેવી થાય એટલે બસ.

બાળક—આ પાનાઓમાંનાં ૭ કે આઠ પાસાઓ જેવાં ઓઢાં કે ખોખાં કે ખાનાં **એક તરફ**—રાખે છે.

બીજી તરફ—તેમાં ગોઠવવાના પાસા કે બીબાં રાખે છે.

તે પછી જે જ્યાં બંધ બેસતાં આવે તેવી રીતે બાળક ગોઠવતું જાય છે. આ વખતે હજી આના સંબંધમાં સ્પર્શ શક્તિ જાગ્રત થઇ નથી.

જુદા જુદાં પાનાંઓની સાથે રમત કરવાથી બાળકને નીશાની કે આકૃતિને માટે તેના મગજમાં ચોક્કસ વિચાર બંધાશે. એટલે કે અમુક રીતે લીટીઓની અમુક હારો ગોઠવી રાખી હોય તો તેમાંથી અમુક પદાર્થનું ચિત્ર નિકળી શકે.

સાધારણ રીતે ફોટોગ્રાફ અને તેમાં પાડેલાં ચિત્ર જેનું છે, તે વ્યક્તિ–પ્રાણી કે પદાર્થની સાથે–તેનો બેનો શું સંબંધ છે, તે બાળકને ખબર પડતી નથી; પણ c+a+t અથવા બી+લા+ડી—એ નિશાનીને ખરી બીલાડી પ્રાણીની સાથે શું

સંબંધ છે તે જાણવાની જરૂર છે. અક્ષરો કે મૂળાક્ષરોનું જ્ઞાન થવા પહેલાં એ નિશાની કે આકારને ખરા બીલાડીના સ્વરૂપની સાથે શું સંબંધ છે-તે જણાવવાની અગત્ય છે.

ત્યારે આ રમતમાં લખેલા શબ્દનો તે શબ્દ જે પ્રાણીનાં નામ તરીકે હોય, બંનેનો કેવો સંબંધ છે, તે શીખવી શકાય છે.

પાઠ ૨૯ મો.

"પેન્સીલનો પહેલોજ ઉપયોગ શરૂ કરવા વિષે—"

"ધાતુનાં ખોખાં કે ઓઠાં કરવા વિષે—"

આવી રીતે લીટીની સાથે ઓળખાણ થાય તેની સાથે બાળકને પેન્સીલનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે શિખવવું જોઇએ.

ધાતુનાં ઓઠાં કે ખોખાં બનાવવાં તે ભૂમિતિનાં આકારનાં થવાં જોઇએ. દા૦ મોન્ટેસોરીના યંત્રમાં—એ લાકડાંનાં ખોખાં હોય તેમાં ઢાળ પડતાં રાખવાં-ટોપકાંથી ઢાળ શરૂ થાય તેમ રાખવું-તે ટોપકાં એટલાં મોટાં હોવાં જોઇએ કે તેમાં ધાતુના ત્રણ ખાનાં કે ઓઠાં રહી શકે તેવાં બનાવવાં. બાળકનાં-મેજ ઉપર તે રાખવાં.

અલબત્ત એ વાત વારે વારે કહેવાની જરૂર નથી કે બાળકને લાયક તેના માપની ખુરશી અને મેજ બંને વાનાં હોવાં જોઇએ.

બાળક પોતાનાં મેજ ઉપર એક સફેદ કાગળનો કટકો મુકે; તે કાગળ ઉપર એક ચોરસ ઓઠું ગોઠવી આપે; અને વચલો કે મધ્ય ભાગનો કટકો તેની નાની ખીલી વડે ઉંચકી લે; તેમાં તે સફેદ કાગળ તેના કાણામાં થઇને ઓઠાંનો આકાર બતાવે છે.

બાળકને એક પેન્સીલ આપવામાં આવે છે; તે પછી તેને કેમ પકડવી તેને માટે ટુંકામાં અને સરલતાથી સમજાવવામાં આવે છે અને તે વતી બીબાંની આસપાસ લીટી કેમ સરખી રીતે દોરવી તે શિખવે છે.

પહેલાં તો બાળક આ લીટી દોરવામાં ખરાબ કામ કરશે-એટલે કઢંગી રીતે કે ગંદી રીતે તે દોરશે; કારણકે તેને પેન્સીલનો પહેલવહેલોજ ઉપયોગ કરવાનો છે; પણ પહેલા વખતની મુશ્કેલી જે લાગે તે માંહે થઇને આરપાર બાળક એક વખત જાય કે પછી તેને વાંધો આવતો નથી.

પાઠ ૩૦ મો.

—

"રંગેલી પેન્સીલથી દોરેલી રેખાઓ-લીટીઓનો ઉપયોગ."

"ચીત્ર કામમાં પહેલો પાઠ."

ઉપર બતાવેલી બાબતમાં બાળકને ચાલાકી આવે, ત્યારે તેને રંગેલી પેન્સીલથી દોરેલી રેખાઓ માટે એક પેન્સીલોની કે રંગની પેટી આપવામાં આવે છે. પોતે જે પેન્સીલ વડે કાપા-કાપા કાઢયા હોય છે, તેમાં રંગ પુરવા માટે તેને કહેવું.

પોતે રંગ પુરવાનું કામ કરે છે, તે બાળકના જાણવામાં આવે કે તુરત તેના મનમાં હર્ષ અને હોંશ વધારે આવે છે. પહેલાં તો શરૂઆત કરવામાં તેને સફાઇ કે ચોકસાઇ નહિ રહેવાથી બાળકના કામ જોઇને માતાને હસવું આવશે પણ એમ થાય તે છતાં તેને સુધારવાની મહેનત માતાએ જરા પણ કરવી નહિ; અને એક આકાર ઉપરથી બીજા આકાર તરફ તે જાય, તો તેની મરજી મુજબ થવા દેવું. તેના હાથમાં ગમે તેટલાં સંખ્યાબંધ કાગળો આપવા; અને ગમે તેટલો વખત તેને જુએ તે મુજબ લેવા દેવો.

ધીમે ધીમે અને દિવસે દિવસે લીટીઓ સાધી અને સમાંતર એટલે સરખી રીતે એકબીજાથી દૂર તથા જુદી નિકળતી જશે. થોડીજ લીટીઓ આકારની હદની બહાર બાળક કાઢશે, તે એટલે સુધી કે છેવટે એવું બનશે કે સફેદ કાગળ ઉપર રંગ ભરેલો ભૂમિતિનો આકાર જાણે છાપેલો હોય તેવો તે કાઢી શકશે.

આવો જ્ઞાનનો વધારો જલદી થતો નથી; અને કોઇ પણ ચીજ શિખવામાં ઉતાવળ થવી પણ જોઇએ નહિ એવું પણ ઘણા કિસ્સાઓમાં બને છે કે આખી રમતનોજ બાળકને કંટાળો આવે છે; તેથી આ ચિત્ર-કામ તરફ થોડા કે ઘણા દિવસો સુધી તેને જવાનું મન પણ નહિ થાય, અને બીજી રમતોમાં લલચાશે.

જેને કુદરતી રીતે ચિત્ર-કામનો શોખ હશે તેવાં બાળકોને તો એટલો ચમત્કારિક રીતે રસ લાગશે કે તે રમત છોડવી પણ તેઓને તો ગમશે નહિ.

લેખન-ક્રિયા-લખવાનું કામ કે (ક) નમુના દોરવાના કામની સાથે આ રમતને બહુ સંબંધ રહે છે. (ખ) છુટથી અને સ્હેલાઇથી પોતાનાં તંતુઓ હાથના અને બીજા સ્નાયુઓની હીલચાલ બાળક આ રમતથી કરી શકે છે.

આની પછી પેન્સીલથી દોરવાના અને પાણીવાળા રંગો પુરવાના કામવાળા નમુનાઓ ચિત્રી કાઢતાં બાળક શીખે છે.

"ખાવાના વખત અને નિદ્રાના વખતની સાથે શીખવાનું કામ વચ્ચે આવવું જોઇએ નહિ."

પાઠ ૩૧ મો.

" આંખને કેળવવા વિષે."

" રંગોની મેળવણી—મુકાબલા કરવા વીષે."

" રંગની પેટી અને રંગ વડેની રમતો.

રંગની પેટી પહેલાં બાળકને બતાવવી અને તેના વડેની રમતો રમવાની બાબત શિખવવી.

આમ કરવામાં રંગની પેટીમાં સોળ રંગોના દડા મુકવા; તેમાં મુખ્ય રંગો આઠ; અને આછા તેવાજ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા આઠ બીજા ગોઠવવાં તેમાં રેશમના દડા રાખવા.

આમ કર્યા બાદ બાળકની નજર પાસે તો લાલ અને આસમાની જેવા તદ્દન જુદા રંગો બતાવવા; તે બંનેનાં નામો સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાવવાં; તેમાં રંગના દડા ઉંચા કરીને તે બોલાવવાં. જયારે બાળકને એટલું સમજવામાં આવે, ત્યારે રંગો મેજ ઉપર મુકવા; અને માતાએ કહેવું કેઃ—"મને લાલ રંગ આપ" કે "મને આસમાની રંગ આપ". એટલે સુધી બાળકને આવડત આવી જાય એમ લાગે કે પછી બે કે ત્રણ દિવસો જવા દઇને માતાએ પુછવું કેઃ-દોરા રેશમના જે રંગ બેરંગી રાખ્યા હોય તેમાંથી એક દડી ઉપાડીને પુછવું કેઃ-"આ શું છે"? ત્યારે તેના જવાબમાં બાળક કહેશે કેઃ-"લાલ"-અથવા "આસમાની".

આવી રીતે બે રંગો વિષે શિખ્યા પછી બીજા રંગો તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવું; અને આઠ મુખ્ય કે શરૂઆતના રંગોની સાથે ઓળખાણ થાય કે તેનો મુકાબલો કરતાં બાળક શિખશે. બાળકની સામે એક સરખા ચળકતા કે ઝાંખા રંગવાળા બે લાલ અને આસમાની પણ બે એમ ચાર દડા મેજ ઉપર મુકવા; તે એકજ સરખા હોવા જોઇએ. બાળક લાલ રંગના બે દડાઓ ઉંચકશે; અને તેને એક બીજાની બાજુમાં ગોઠવશે, અને તે પછી તેવીજ રીતે આસમાની માટે પણ કરશે; તેવીજ રીતે બાકીના દડાઓ માટે પણ કરશે; છેવટે મેજ ઉપર સોળ દડીઓ ગોઠવાઇ રહેશે-તેમાં આઠ મુખ્ય અસલ રંગો, અને આઠ તેનાથી જરા ઝાંખા રંગો; એમ કરી સોળ રંગો તેની સામે ગોઠવી દેશે.

રંગને માટે કેટલાંક બાળકોને આંખનું તેજ હોતું નથી—તેને વિષે પણ આ રમત વડે માતા સમજી શકશે.

પાઠ ૩૨ મો.

"રંગોનો તફાવત સમજવાનો વીવેક."

રંગોની વચ્ચેનો અરસપરસનો ફેરફાર જાણ્યા પછી બીજું પગથીઉં એ રાખવું કે જેમાં બાળકને એકજ રંગના ચળકતા અને ઝાંખા રંગોની વચ્ચે ભેદ કેવો છે, તે જાણવો જોઇએ.

આમ કરવામાં ભલે શરૂઆતમાં દરેક રંગના બબે દડાઓ બાળક પાસે મુકવા—પણ બરોબર એટલે સુધી તેનું કામ ચાલે કે તુરત ફકત એકજ મુકવું, અને બાળકને વર્તવા દેવું.

ધીમે ધીમે આ કામ આગળ ચાલશે ત્યારે બાળકનામાં એટલે દરજ્જે છેવટે સાફાઇ અને ચોક્કસપણું આવશે કે તેની માતાને પણ નવાઇ લાગશે. એવું પણ અનુભવમાં જોવાયું છે કે દા. મોન્તેસોરીની રીતિ પ્રમાણે શિખેલું બાળક એટલે સુધી ચાલાક બની જાય છે કે તેની આંખમાં રંગો પારખવાની ચતુરાઇ જામી પડેલી રહે છે.

"રમતો અને તેનો વહીવટ"—

"રમતોનો વ્યવહારીક ઉપયોગ."

આ ઉપર બતાવેલી રમતોમાં જરા કે વધારે ફેરફાર કરીને ગમે તેટલે દરજ્જે રમતનું સ્વરૂપ બદલી શકાય તેમાં માતાની બુદ્ધિ અને ચાલાકી ઉપર આધાર રહે છે. જેવી (ક) બાળકની ઉમ્મર અને (ખ) બાળકોની રમત રમવા માટેની સંખ્યા તે પ્રમાણે રમતમાં બદલો થઇ શકે છે.

તે પછી બાળકની આસપાસ જેટલી ચીજો પડી હોય તેઓના એક પછી એક રંગો પારખી કાઢવા માટે બાળકને સવાલો પુછવા. શેતરંજી, પડદા, પહેરવાનાં કપડાં, ગાડીઓ, જોડા વગેરે જે કાંઇ વસ્તુઓ નજીકમાં હોય તેના સંબંધમાં પુછ-પરછ કરીને નક્કી કરવું.

એક બાળક એવું હતું કે તેને દરેક વસ્તુના રંગનાં નામ આવડતાં; પણ મ્હોં જોવાના આરસાનો રંગ કેવો છે. તે તેના સમજવામાં કે વર્તવામાં આવી શકતું નહિ.

દોરાને કાંઇક લાકડાના કટકા ઉપર વિંટાળવામાં દા૦ મોન્તેસોરીનો હેતુ એ છે કેઃ—પ્રથમ બાળકનું ધ્યાન રંગ ઉપર જાય—અને તે કટકા ઉપર કે દોરા તરીકે દોરા ઉપર જાય નહિ. તે માટે ફાંકડા અને ભપકાદાર રંગનું રેશમ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. વળી બીજું એ કે રેશમ ઉપર રંગ (ક) સારી રીતે ચળકી શકે છે; (ખ) ઘાટો રંગ રેશમને ચઢી શકે છે; (ગ) અને જુદા જુદા રંગના ફેરફારો તેની ઉપર સમજવામાં રહેલાઇ લાગે છે.

રંગ વર્તાવવા તરફ બાળકનું લક્ષ શરૂઆતથી દોરવામાં આવ્યું હોય તો તેનો ફાયદો મોટપણે ઘણોજ થાય છે. તે ઉપરાંત જો બાળકને સુંદર ચીજો તરફ સારૂં ધ્યાન જાય તો મોટપણમાં તેની સદ્‌ગુણ તરફ નીતિમાં વધારે પ્રગતિ એટલે વિકાસ થાય.

પાઠ ૩૩ મો.

"બાળક બચ્ચાંને માટે શરીરની અને અંગ કસવાની કસરતો."

ડા૦ મોન્તેસોરીની આ બધી કસરતોના સંબંધમાં ઉપર બતાવેલાં યંત્રો તો કસરતને માટેજ મુખ્યત્વે કરીને છે, એમ સમજવાનું છે. તે ઉપરાંત અંગને કસી નાંખે તેવા અખતરા અને તેવી રમતો પણ છે; અને તે બધાંનો ઉપયોગ વારા ફરતી દરરોજ કરવો જોઇએ.

જેવું બાળક **ચાલતાં શિખે** કે તુરત તેને **પોતાનું શરીર કેવી રીતે** કાબુમાં રાખવું-કેવી રીતે શરીરને ટટાર રાખવું કે બે **પગોની** ઉપર ટકાવી **રાખવું**-તે જેટલી યોગ્ય રીતે અને તેટલી રીતિથી તેને શિખવવું.

આપણે દરેક માણસ જ્યારે ચાલીએ છીએ ત્યારે દરેક વખતે આપણા શરીરનું વજન તોળીને સરખું થવા દઇએ ત્યારે બે પગોની ઉપર તે શરીર ટકાવી શકાય અને જેમ વધારે સારી તથા ચોક્કસ રીતે અને ધ્યાન ખાસ નહિ રાખીને પણ તેમ કરીએ ત્યારે આપણને ટેવ પડી જાય, અને સારી રીતે ચાલીએ છીએ.

બાળકની પ્રેરણાવડે એટલે કુદરતી રીતે તે શરીરને ટટાર ટકાવી શકતું નથી; તેને માટે તેને ખાસ તાલીમ કે કેળવણીની જરૂર છે. આને માટે "કેસાડી-બેંબીની"-માં જમીન ઉપર એક **લાંબી લીટી** સફેદ ચાક વડે **દોરવી**; અને છોકરાંને તે **લીંટી** ઓળંગ્યા-વગર તેની બાજુ બાજુમાં ચાલવા માટે કહેવું-શરૂઆતમાં તે પ્રમાણે થતાં બહુ વાર લાગશે; પરંતુ પછીથી તેઓ ધીમે ધીમે લીટીની બાજુમાં ચાલી શકશે. અને પછી જ્યારે ટેવ પડે, ત્યારે જરાપણ લીટીની બહાર ગયા વિના તેમ કરી શકશે. આમ કરવાથી બાળકને ડગ્યા વગર કે "ટગ મગ પગ ટકતો નહિ"-તેવી રીતે થયા વિના આગળ ચાલવાની સારી ટેવ પડશે; અને તેની સાથે કસરત થશે.

કસરત બીજી.

આંગણા કે ઘરની બહાર ખુલ્લા ભાગમાં આ બીજી કસરત ગોઠવવી. તેમાં:-૨-૪ માપનો લાકડાનો કટકો લેવો; એટલે કે બે ઇંચ જાડો ચાર ઈંચ પહોળો, અને લંબાઇમાં જેટલો ઠીક પડે તેટલો ત્રણ-ચાર

ચાર કે એથી પણુ વધારે લાંબો મુકવો. તેની ઉપર બાળકને ચાલવાને માટે કહેવું-પડયા વગર ચાલવા માટે તેના ધ્યાન ઉપર વાત રાખવી.

આ રમત બાળકને ઘણીજ ગમશે; અને તે ઘરમાં કે ઓરડામાં પણુ ગોઠવી શકાય છે.

કસરત ત્રીજી.

દોરડાની ઉપર ટીંગાવું અને પાછળ પગે ચાલવું.

(ક) એક દોરડું ઉંચેથી એવી રીતે લટકાવી રાખવું, કે તેનો બીજી તરફનો છૂટો લટકતો કટકો બાળક પકડી શકે. આ દોરડાંને ઉપરના ભાગમાં તદ્દન મજબૂત રીતે બાંધી લેવું; કારણુકે બાળક તેની ઉપર ઘણી રીતે કસરત કરશે, કે રમત પણુ કરશે. ગમે તેમ કરશે, તોપણુ પોતાના શરીર ઉપર બાળકનો કબજો-અંકુશ-વધતો જશે.

(ખ) પાછે પગે ચાલવામાં પણુ બાળકને કસરત મળે છે, અને શરીરને ટેકાવતાં તે પોતે ટેવ પાડે છે.

(ગ) બાળકની પોતાની ઉંચાઇ જેટલો એક ઝુલો કે હિંચકો રાખવો, અને તેને આગળ-પાછળ ધક્કા મારીને લઇ જવામાં બાળકને બધી રીતે કસરત થાય છે. ઝુલાની કે હિંચકા જેવી ઝોળીની સામે એક ઘાસ સુંવાળું અથવા રૂનું ઓશીકું કે તકીઓ મુકી રાખવો; જેથી તેની ઉપરથી ઝુલામાં કે હિંચકા ઉપર કૂદે, અને પાછું ફરી તે સુંવાળી જગ્યાપર જઇ પડે. આમ કરવાથી કૂદવા તરફ તેની મરજી વધારવી, અને ટેવ પાડવી.

સૂચના:-કોઇ વખતે પણુ આવી નાની ઉમ્મરમાં નીઃસરણિ કે સીઢી ઉપરથી ઠેકવા-કૂદવાની ટેવ પાડવી નહિ; કારણુકે તેનાથી જોખમ અને ભય શરીર સંબંધી રહે છે.

જમીન ઉપર "રગ"-અનુસ કે એવી કાંઇ સુંવાળી વસ્તુ પાથરવી; અને રૂ કે ખડ-સુંવાળું ઘાસ—પણુ પાથરી રાખવું.

કસરત ચોથી—બાળકનો દડો.

એક દોરી ઉપર ઉંચે બાંધી રાખીને તે દોરીના લટકતા છેડા ઉપર એક નાનો દડો સુતરનો ગંઠીને બાંધી દેવો. તેને એક બાજુથી બીજી બાજુ તરફ હિંચકા ખાતો બાળક કર્યાં કરશે, અને તેની સાથે કદાચ પોને પણુ હાલશે-ચાલશે, તેથી તેના દરેક અંગને સારી કસરત મળશે.

(ખ) દડો ફેંકતા અને ઝીલતાં બાળકને આવડે, તો પછી તે પણુ કસરત ઘરમાં કે ઘર બહાર કરાવવી.

કસરત પાંચમી—પાણીની રમત.

આ રમત ઘરમાં અને ઘરની બહાર રમાડી શકાય છે. એક થાળી કે વાટકામાં પાણી ભરીને બાળક પાસે મુકવું, એક મોટો ચમચો તેને આપવો, અને નાના-મોટા કદનાં, જુદા જુદા આકાર-સાંકડા-પહોળાં વાસણો તેને ભરવા માટે નજીક મુકી રાખવાં, જેવા કે શીશા-શીશી વગેરે, પ્યાલા-પ્યાલી, વાટકા-વાટકી ઇત્યાદી. બાળક ભરશે અને ઠાલવશે, અને એ પ્રમાણે કરવામાં ઘણો વખત તેનો ઉપયોગમાં આવી જશે. આમ કરવાથી જમતી વખત તેને દરેક વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પડશે.

કસરત છઠ્ઠી—બાળકની શોધકશકતીને—ઉત્તેજન આપવા માટે.

જે કસરત બાળક પોતે શોધી કાઢે તે તેને કરવા દેવા માટે પહેલો વખત આપવો. સઉથી સારી ગમત બાળકને બેઠે બેઠે પણ આવશે. ખુરશી કે બાકડાં ઉપર બેઠે બેઠે બાળક પોતાના પગ ખાલી હવામાં હલાવ્યા કરશે, તેથી તેના સ્નાયુઓ મજબુત થશે. તેમ કરવામાં તેને ઉત્તેજન આપવું. દાદર કે બેચાર પગથીઆંવાળી પાકી સીઢી ઉપર ચઢ-ઉતર કરવા માટે પણ બાળક પોતાની મેળે રમવાનું શોધી કાઢે તો તેને ઉત્તેજન આપવું.

કસરત સાતમી—ઘરના કામકાજમાં ભાગ લેવા દેવો

દા૦ મોન્તેસોરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયલા બાળકને ઘરનાં કામકાજમાં ભાગ લેવા માટે તાલીમ આપવી જરૂરની છે અને તેવી ટેવો પાડવા માટે શરૂઆતથી માતાએ રસ્તો બતાવવો. ફકત એક માસ સુધી ટકાવી રાખવાથી તે લખતાં એટલે લખવાની ક્રિયા શિખી શકશે.

આપણા દેશમાં ઉપર બતાવેલી દરેક પધ્ધતિ વ્યવહારિક રીતે ઉપયોગમાં લઇ શકાય તેવી બનાવવામાં કોઇપણ જાતનો વાંધો નથી; અને દેશકાળને અનુકૂળ પડે તથા દરેક શિક્ષણ લેતા શિષ્યને માફક આવે તેવો તેમ તેટલે દરજ્જે યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો કોઇ જાતનો વાંધો નથી. એટલે કે વિગતોમાં માત્ર ફેર થાય તેથી સામાન્ય નિયમ અથવા ધોરણને કોઇ જાતની અસર નથી.

સામાન્ય સુચના અને નિયમો.

—— :૦: ——

૧. પરમેશ્વરે બાળકને જન્મની સાથે છૂટ અને સ્વતંત્રતાની બક્ષીષ કરી આપી હોય છે.

૨. જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી જાય છે તેમ તેમ બંધણી ને પરતંત્રતા વધતી જાય છે; અને દુ:ખરૂપી બંધણી આ દુનીઆમાં વધારે જોર કરે તેનું કારણ એ હોય છે કે માતાઓ તદ્દન અજ્ઞાન રહે છે.

૩. માણુસજાતમાં પુરૂષ વર્ગની પતિ તરીકે એવી ફરજ હોય છે કે પોતાની સત્તામાં હોય તેટલી જીંદગીની જરૂરજોગી તથા મોજમઝાની વસ્તુઓ આને માટે પૂરી પાડવી.

૪. સ્ત્રી તરીકે પતિએ નમ્રતા અને ડહાપણવાળી કાળજી તેણીના તરફ બતાવવી.

૫. પતિએ વળી પોતાના મન અને હૃદયના ઉમદા ગુણોનો વિકાસ કરવ માટે યત્ન કરવો; તેવાજ ગુણો સ્ત્રીના પણ વધારવા; કારણ કે બચ્ચાંઓની માતા તરિકે જે છાપ આવા અણીના વખતમાં માતાનાં મગજ ઉપર પડે છે, તેજ છાપ માતાઓની મારફત બાળક છોકરાંઓની ઉપર કાયમ ટકી રહે છે.

૬. પોતાના મજબૂત વિચારોની છાપ પાડવાને માટે માતાઓની ચાલચલગત પણ મજબૂત હોવી જોઇએ. માતાઓની તે પ્રમાણે મજબૂત રીતભાત ન હોય તો બાળકો સાધારણ લોકોના જેવાં થઇને પોતાનું જીવતર જેમ તેમ પૂરૂં કરે છે; ગમે તે માણુસોના કહેવા પ્રમાણે ચાલે છે, અને ગમે તે માણુસ તેની ઉપર દબાણ મૂકે તેને વશ પણ થઇ જાય છે.

૭. જો આપણે પ્રાણીઓને સુધારી શકીએ, અને ઝાડપાનની તમામ જાતોમાં સુધારો કરી શકીએ, તો પછી માણુસજાતને કેમ સુધારી શકીએ નહિ? સુધારવાની શક્તિ માણુસજાતમાં છેજ.

૮. એક સ્ત્રી એવી હતી કે તેણી દહાડાવાળી થઇ ત્યારથી એક રાગ, એક સંપ–એ શિવાય બીજું કાંઇ પોતાના પરિચયમાં આવવા નજ દીધું; અને સત્યવાળી, સારી–ભલમનસાઇવાળી, અને રૂપાળી વસ્તુઓજ ઉપયોગમાં લેવા માંડી, કોઇ પણ વખતે ક્રોધ કે કડવો મીજાજ થાય તેવો વખત લાવવા દીધો નહિ. એ ઉપરાંત પોતાના પેટમાંથી જન્મ લેનારૂં બાળક અમુક જાતનું થાય તેવી ઇચ્છાનું પોતાની કલ્પનામાં એક ઘણું સુંદર ચિત્ર ધારણ કર્યું. આથી જે બાળકને તેણીએ જન્મ આપ્યો તે સાક્ષાત ભલમનસાઇ અને સુંદર રૂપનું પૂતળુંજ બન્યું હતું.

૯. કારણ કે જેવા હૃદયના વિચારો અને લાગણીઓ હોય છે તેવું વર્તન માણુસજાતનું બને છે.

૧૦. દહાડાવાળી થયા પછી ૭ મહિનાની દરમીઆન દરેક માતા પોતાનાં બાળકમાં બુદ્ધ અને ધર્મને લગતી વૃત્તિઓ અર્પણ કરી શકે; અને છેવટના ત્રણ મહિનામાં તેનાં શરીરમાં કેવી મજબૂતી લાવવી તે વિષે પણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ફેરફાર કરી શકે છે.

૧૧. શરીરની ખુબસુરતી પોતાનાં બાળકમાં લાવવી હોય તો માતાએ પોતાના હૃદયમાં એક અત્યંત સુંદર ચહેરા અને આકૃતિનું ચિત્ર ધારણ કરી રાખવું; અથવા સુંદર ચિત્ર કે કોઇ હુન્નરનું કામ હૃદયમાં ધારણ કરી દેવું.

૧૨. કુદરતમાં પરમેશ્વરે એવોજ કાયદો લાગુ પાડયો છે તેની દરેક માતાને ખબર હત તો તેનાં છોકરાંઓ રૂપાળાંજ થાત. ઉંચા પ્રકારના માણસના ગુણોની સાથે શરીરનું રૂપ મળે તેના જેવું બીજું આનંદ આપનારૂં કાંઇ નથી. અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કેઃ—"જે શરીરમાં સુંદર અને રૂપાળું હોય તે કામો પણ સુંદર અને રૂપાળાંજ કરે છે."

૧૩. જો પોતાના બાળકમાં માનસિક શક્તિઓ વધારે સારી રીતે ખીલવા પામે તેવી ઇચ્છા કોઇ પણ માતાની થાય તો તેણીએ પોતાના વિચારો તે ઉપર દૃઢ રીતે ચોંટાડવા; એટલે કે દાખલા તરીકે કોઇ માતાની એવી ઇચ્છા થાય કે મારૂં બાળક છટાદાર ભાષણ કરવામાં હુશીઆર બને તો જયારે બાળક પેટમાં હોય ત્યારથીજ માતાએ તે વિષયના સારામાં સારા સ્વરૂપ ઉપર પોતાનું ધ્યાન એકાગ્ર કરવું જોઇએ. જો કદાચ માતાની એવી ઇચ્છા થાય કે તેણીનાં બાળકોનામાં અમુક જાતની મગજશકિત વધારે થાય, તો તેવી રીતે મજબૂત લાગણી પોતાની કરીને તે મગજશકિત ઉપર એકચિત્તથી વિચાર કાયમ કર્યા કરવો જોઇએ, અને પોતે પણ ધારેલા ગુણોવાળા માણસોની સાથેજ સોબત રાખવી જોઇએ.

૧૪. દહાડાવાળી દશામાં સ્ત્રીએ ચીકાશવાળા સ્નિગ્ધ પદાર્થો અને ફળમૂળોનો ખોરાક ખાવો જોઇએ. તેવા ખોરાકમાંથી મગજને પુષ્ટિ મળે છે, અને લોહીના સ્નાયુઓ મજબૂત બનાવે છે. આવા સમયમાં માતાએ વનસ્પતિનો અને ફળમૂળાદિનો ખોરાકજ ફકત જારી રાખવો, કારણ કે છોકરાંને પેટમાં ઉછેરતી વખતે તેનામાં તે ખોરાકને લીધે પોતાનાં લોહીનો ચળકાટ, મગજની મજબૂતી અને ચંચળતા એ સઘળું વધે છે; અને એથી કરીને છોકરાંને પણ પોતાના સોબતીઓ કરતાં વધારે સારૂં નસિબ બંધાય છે.

૧૫ દહાડાવાળી થયા પછીના પહેલા ત્રણ મહિનાની દરમીઆન સ્ત્રીએ ઘણીજ સાદી રીતે રહેણી કરણી રાખવી જોઇએ, કારણકે તેમ કરવાથી ભવિષ્યમાં થવાની તે માતા આવા ખાસ વિષયોની ઉપર વધારે મોટા પાયા ઉપર કામ કરી શકશે. તેણે ઘઉંનો બને તેટલો જુદા જુદા જાતનો ખોરાક લેવો; બદામ, કાજુ, અખોડ ખુલ્લે દીલે ખાવાં, અને મેવો પણ છૂટથી પુષ્કળ ખાવો.

૧૬ તે પછીના બીજા ૭ મહિનાની દરમીઆન, એટલે કે ચોથા માસથી છઠા માસની દરમીઆન બંને પુરા થતાં સુધી મીઠો મેવો વધારે ખાવો અને થોડા જવના દાણાનો ઉપયોગ કરી ઘઉંના ખોરાકમાં તે સામેલ રાખવો.

૧૭ છેવટના ત્રણ મહિનાની દરમીઆન તેલ જેમાંથી બહુ નીકળે તેવા પદાર્થોજ ખોરાક તરીકે વધારે ભાગે લેવા; જવ, બાજરો વગેરે ઘઉંમાં થોડા ભેળવવા; શાકભાજી પણ એવી જાતનીજ લેવી; કાચું કુમીનું ફળ, બીટ, ગાજર, મૂળા, ડુંગળી વગેરેની જાતનાં ફળ મૂળો છૂટથી ખાવાં.

૧૮ ડૉકટર હેનીશ નામનો માણસ એ વિષયમાં વધારે સલાહ આપે છે કે પ્રસૂતિ થયા પહેલાંના થોડાં અઠવાડીઆં સુધી ભારે પુષ્ટિકારક અથવા ચરબી વધારે તેવો ખોરાક લેવો નહિં, પોતાનું શરીરનું વજન માફકસર રહે અથવા તો સાધારણ રીતે હોય તેના કરતાં જરા ઓછું પણ થાય તેવી રીતે રાખવું; આસપાસ બધે છુટથી ફરવું હરવું, પણ ઘોડા ઉપર સવારી કરવી નહિ, નાચ કરવો નહિ, અથવા બહુ જુસ્સાવાળી કાંઈજ કસરત કરવી નહિ; પોતાને સાફ પેટ આવે તેવી રીતે ખાવું પીવું, અને જો કબજીયતવાળી તબીયત હોય તો તેણીએ વનસ્પતિ અને મેવો સારી રીતે ખાવો, પેટમાંનું બાળક મજબૂત અને સંગીન રીતે કઠણ હાડ (બાંધા)વાળું હશે તોપણ બહુ ભાર કે વજનવાળું લાગશે નહિ. તેથી પ્રસૂતિ સ્હેલાઈથી અને કાંઈ પણ દુઃખ થયા વિના થશે; અને તે પ્રસૂતિમાંથી માતાને જલદી આરામ થવામાં કાંઇ પણ જોખમ લાગશે નહિ.

૧૯ નાભિ ઉપરનું નાળ તોડવામાં એટલી કાળજી રાખવી જોઇએ કે તે બહુ લાંબું પણ ન રહે અને બહુ ટુંકું પણ ન કપાય; કારણકે બંને રીતે અમુક દરજ્જે પાચનશક્તિને નુકશાન થવા સંભવ છે. બાળકપણની આ અવસ્થામાંથીજ છોકરો હોય તો જેમ બને તેમ વિલંબ કર્યાં વગર તેની ઇંદ્રિયની ઉપલા ભાગની ચામડી પાછી હઠાવી દેવી; અને ખાસ કરીને જયારે તેને દરરોજ ન્હવરાવવામાં આવે ત્યારે થોડા વખત સુધી એ પાછી ખેંચવાની ક્રિયા જારી રાખવી. છોકરીનો જન્મ થયો હોય તો તેને સાથળના મુળના ભાગમાં રહેલા સાંધાના બધા ભાગ ઉપર થઇને નીચેના અપદ્વારમાંથી છેક કુલાના ભાગ સુધીની ચામડી દરરોજ ન્હવરાવતી વખતે ધોયા કરવી જોઇએ; એ બધું અમુક મુદત સુધી જારી રાખવું.

૨૦ એ પ્રમાણે છોકરો હોય કે છોકરી હોય તોપણ બરાબર સફાઇથી કામ લેવું, પણ જો છોકરાની ઇંદ્રિયની આગલા ભાગની ચામડી જલદીથી પાછી હઠતી ન હોય, તો ઢીલ કર્યા વિના તેને બચપણમાંજ સુનત કરવા અથવા કાપી નાંખવા માટે ઉપાયો કરવા જોઇએ; અને તેમ કરવાને માટે કોઇ વાઢ-કાપનું કામ સારૂં સમજતો હોય તેવા કાબેલ માણસ પાસે તે છોકરાને લઇ જવો.

૨૧ આખી દુનીઆમાં સર્વેથી વધારે મોટી જીત મેળવનારી શક્તિ સ્નેહ-પ્યાર એજ છે, અને એ શક્તિ મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં પેદા થાય તેવું યોજનારી ઘણી બળવાન વાત જો કાંઇ પણ હોય તો તે માતાપણું-માતા બનવાનો ધર્મ-એજ છે. માતાનો પ્રેમ એક દીવસ આખી દુનીઆંની ઉપર રાજ્ય ચલાવશે; અને તે પછી લડાઇની તૈયારી કરનારાં વહાણો ને મનવારો તથા બંદુક ને તોપો કાંઇ રહેશે નહિ.

૨૨ અરે ભવિષ્યની માતાઓ! તમે જાગ્રત થાઓ અને તમારી કીર્તિવંત ધર્મની ફરજની બરાબર પીછાન કરો; તે એ છે કે તમે એવા દીકરાઓ અને દીકરીઓને જન્મ આપો કે તેઓ સંપ, સલાહશાંતિ, દયા, પ્રીતિ અને ભાઇ-બેનના જેવો સ્નેહ રાખીને એક બીજાની સાથે જન-સમાજમાં વર્તે; અને તેમ કરવાથી હાલ જે ફકત મ્હોંએ બોલાય છે તે પ્રાર્થના ખરી પડશે.–"તારૂં રાજ્ય હે પરમેશ્વર અહિં પૃથ્વી ઉપર થાઓ, અને જેવું સ્વર્ગમાં તારૂં રાજ્ય હોવાથી સુખ છે તેવું સુખ અહીં પૃથ્વી ઉપર થશે."

શુદ્ધિપત્ર.

પાને	લીટી				
૧	૧	પદ્ધતિને	બદલે	વાંચો	પદ્ધતિની
,,	૨	શીક્ષણુ	,,	,,	શિક્ષણુ
,,	૪	વીસમા	,,	,,	વિસમા
,,	,,	સકામાં	,,	,,	સૈકામાં
૨	૨૧	ત્રીસ	,,	,,	ત્રિસ
૩	૨૮	જાણુ	,,	,,	જાણુ–
૬	૧૨	ટેનીસ	,,	,,	ટેનીસ જેવી રમત
૧૦	૨૯	મોન્તેસોરીની	,,	,,	ડા૦ મોન્તેસોરીની
૧૧	૪	ભીડાવીને	,,	,,	ભિડાવીને
,,	૧૩	શિવાયના	,,	,,	શિવાયના
,,	૧૫	ભીડવા	,,	,,	ભિડવા
,,	૨૮	ઢીંગલીને	,,	,,	ઢિંગલીને
,,	૨૯	ઢીંગલી	,,	,,	ઢિંગલી
,,	૩૨	ભીડવા	,,	,,	ભિડવા
૧૩	૧	ઢીંગલીને	,,	,,	ઢિંગલીને
૨૨	૨૬	ખચા	,,	,,	ખર્ચ
૨૩	૮	રીતી	,,	,,	રીતિ
૨૪	૧૩	નીયમસર	,,	,,	નિયમસર
,,	,,	મુળાક્ષરો	,,	,,	મૂળાક્ષરો
૨૫	૭	શીક્ષણુ	,,	,,	શિક્ષણુ.
૨૬	૫	સુચના	,,	,,	સૂચના
,,	,,	વીનાનું	,,	,,	વિનાનું
૨૭	૩૧	વાજીંત્ર	,,	,,	વાજીત્ર
,,	૩૩	,,	,,	,,	,,
,,	,,	કુદવાનો	,,	,,	કૂદવાનો
૩૦	૩	શીક્ષણુ	,,	,,	શિક્ષણુ
,,	,,	શીખવવાના	,	,,	શિખવવાના
,,	૪	તઇયારી	,,	,,	તૈયારી
,,	૬	તઇયારીમાં	,,	,,	તૈયારીમાં
,,	૧૪	તઇયારી	,,	,,	તૈયારી
,,	૨૧	કુદવાની	,,	,,	કૂદવાની
૩૧	૫	વીષે	,,	,,	વિષે
,,	૯	ત્રીસ	,,	,,	ત્રિસ

પાને	લીટી	પદ્ધતિને	બદલે	વાંચો	પદ્ધતીની
૩૫	૧૩	પીછાણુ	,,	,,	પિછાણુ
,,	૧૫	નીષ્ફળ	,,	,,	નિષ્ફળ
૩૬	૧૩	ભુમીતી	,,	,,	ભુમિતિ
૩૭	૩૨	તીક્ષણુ	,,	,,	તીક્ષ્ણુ
૩૮	૧	વધવ!	,,	,,	વધવા
૩૯	૨	શીખવવાનોજ	,,	,,	શિખવવાનોજ
૪૦	૫	શીખવી	,,	,,	શિખવી
૪૧	૨૯	શીખવાનું	,,	,,	શિખવાનું
૪૨	૩	વીષ	,,	,,	વીષે
૪૩	૨	વીવેક	,,	,,	વિવેક
,,	૧૪	વહીવટ	,,	,,	વહિવટ
,,	૧૫	વ્યવહારિક	,,	,,	વ્યવહારિક
,,	,,	ઉપ્યોગ	,,	,,	ઉપયોગ
૪૫	૬	ટીંગાવું	,,	,,	ટિંગાવું
,,	૨૦	નીઃસરણી	,,	,,	નિઃસરણી
૪૬	૬	ઠાલવશે	,,	,,	ઠલવશે
,,	૯	શોધકશકતી	,,	,,	શોધકશકિત
૪૮	૨૨	દહાડાવાળી	,,	,,	ગર્ભવતી
,,	૨૯	,,	,,	,,	,,
ક	૭	કેસેંડી	,,	,,	કેસેડી
,,	૧૮	પદ્ધતી	,,	,,	પદ્ધતિ
,,	૨૭	પ્રજાની	,,	,,	પ્રજાની
ગ	૧	વીચાર	,,	,,	વિચાર
,,	૨	પીતાને	,,	,,	પિતાને
,,	૧૧	ખુવહારી	,,	,,	ખુવારી
,,	૨૪	શીક્ષકો	,,	,,	શિક્ષકો
ઘ	૭	વીદ્વતાભરેલી	,,	,,	વિદ્વતાભરેલી
ડ.	૪	શીક્ષણુ	,,	,,	શિક્ષણુ
,,	૫	શીક્ષક	,,	,,	શિક્ષક
,,	,,	શીક્ષકો	,,	,,	શિક્ષકો
ડ઼	૭	,,	,,	,,	,,
,,	૧૦	શીક્ષણક્રીયા	,,	,,	શિક્ષણક્રીયા
,,	,,	શીક્ષકો	,,	,,	શિક્ષકો
,,	૧૧	નીર્માણુ	,,	,,	નિર્માણુ

પાને	લીટી	પદ્ધતિને	બદલે	વાંચો	પદ્ધતીની
"	૧૩	ચઇતન્ય	,,	,,	ચૈતન્ય
,,	,,	તદન	,,	,,	તદ્દન
,,	,,	શીક્ષકોનું	,,	,,	શિક્ષકોનું
,,	૧૬	શીક્ષકો	,,	,,	શિક્ષકો
,,	,,	પદ્ધતી	,,	,,	પદ્ધતિ
,,	૨૧	પદ્ધતિઓનો	,,	,,	પદ્ધતિઓનો
૭	૮	ગાંધીસુત	,,	,,	ગાધીસુત
,,	૩૨	સંપાદન	,,	,,	સંપાદન
૪	૩૪	ભણુ	,,	,,	ભણ-